

MTAALA WA UMILISI

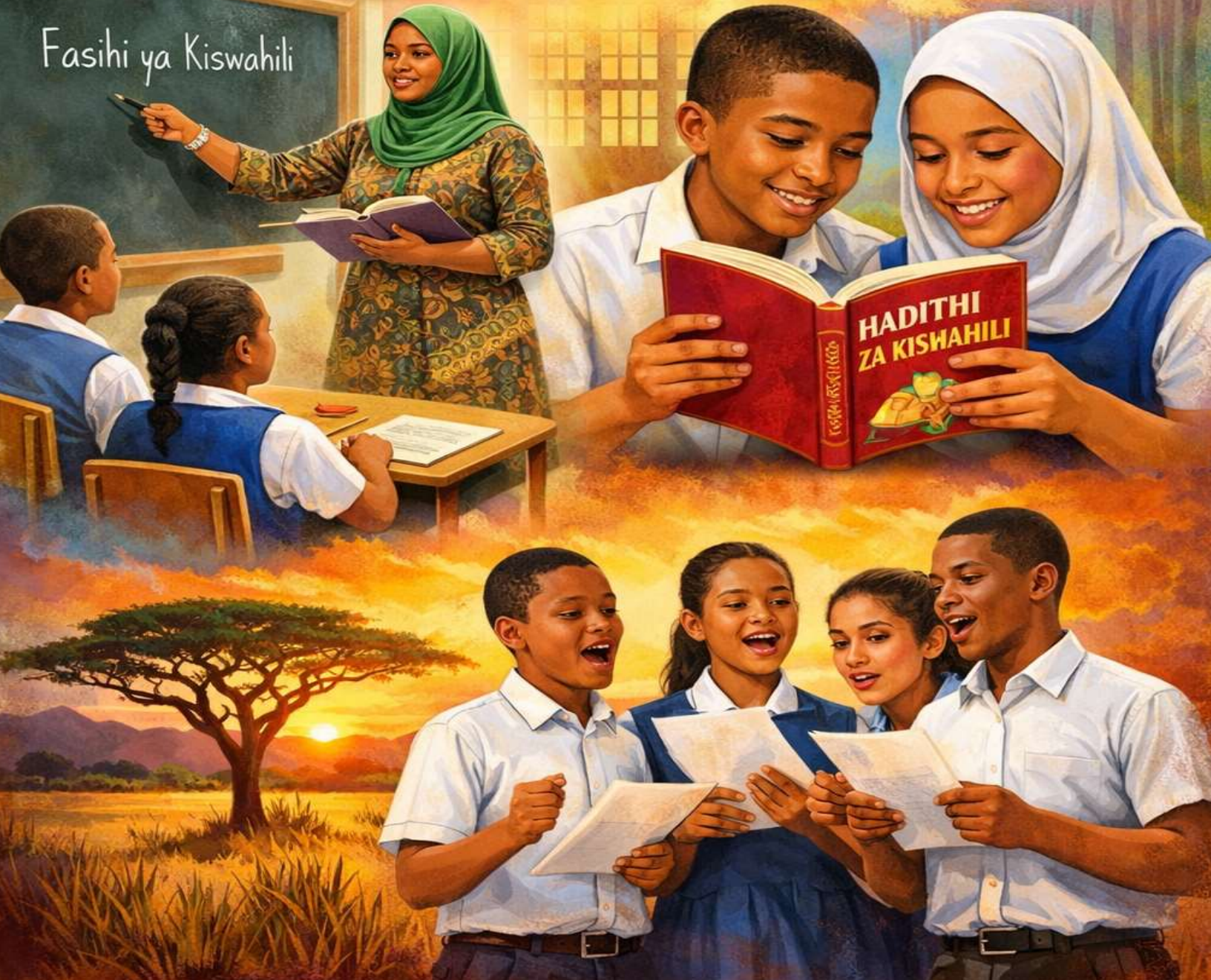
SEKONDARI YA JUU

GREDI 10

KISWAHILI FASIHI

TOLEO LA KWANZA

Fasihi ya Kiswahili

1.1 FASIHI SIMULIZI

1.1.1 Utangulizi wa Fasihi Simulizi

1.1.1 (a) Maana ya Fasihi

Maana ya Fasihi

Fasihi ni **sanaa ya lugha** inayotumiwa na binadamu **kueleza mawazo, hisia, tajriba na mafunzo ya maisha** kwa njia ya ubunifu. Fasihi hutumia lugha **iliyopambwa** na mbinu mbalimbali za kisanaa ili kuwasilisha ujumbe kwa jamii.

Ufafanuzi wa Fasihi

- Fasihi ni **kioo cha jamii** kinachoonyesha maisha, matatizo, mafanikio na maadili ya watu.
- Fasihi ni **chombo cha mawasiliano** kati ya msanii na jamii.
- Fasihi inaweza kuwa:
 - ✓ ✓ Fasihi simulizi
 - ✓ ✓ Fasihi andishi

Mfano wa Fasihi

Hadithi, mashairi, nyimbo, tamthilia, methali na vitendawili vyote ni sehemu ya fasihi.

1.1.1 (b) Maana ya Fasihi Simulizi

Maana ya Fasihi Simulizi

Fasihi simulizi ni **aina ya fasihi inayotolewa kwa njia ya mdomo**, ikihusisha **masimulizi, nyimbo, methali, vitendawili, hadithi na semi** ambazo hurithishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine bila kuandikwa hapo awali.

Fasihi simulizi hutegemea:

- sauti,
- kumbukumbu,
- ushiriki wa hadhira.

Ufafanuzi Zaidi

- Ni fasihi inayosimuliwa, kuimbwa au kuigizwa.
- Hutegemea **mtu kwa mtu**, sio maandishi.
- Huambatana na **ishara, miondoko ya mwili, ala za muziki na mabadiliko ya sauti**.

Mfano wa Fasihi Simulizi

Zamani za kale sana, katika msitu mkubwa uliokuwa na miti mirefu, nyasi ndefu na mito ya maji safi, waliishi wanyama wa aina mbalimbali kwa amani na mshikamano mkubwa. Kulikuwa na Simba mfalme wa msitu, Tembo mwenye busara, Twiga mwenye shingo ndefu, Punda Milia mwenye mistari mizuri, pamoja na wanyama wadogo kama Sungura, Kenge, Kobe na Ndege wa kila aina. Wanyama hawa waliishi kama familia moja, wakisaidiana wakati wa shida na kushirikiana katika shughuli mbalimbali za maisha.

Katika msitu huo aliishi Sungura, mnyama mdogo kwa umbo lakini mwenye akili nyingi, hekima na bidii ya hali ya juu. Sungura alipenda kufanya kazi mapema asubuhi na hakupenda uvivu hata kidogo. Kila alipopewa jukumu, alilitekeleza kwa moyo wote bila kulalamika. Kwa upande mwingine, kulikuwa na Fisi, mnyama mkubwa na mwenye nguvu nyingi, lakini alikuwa na tamaa, uvivu na tabia ya kupenda kula bila jasho. Fisi alipenda sana usingizi na kula, na mara nyingi alikuwa akitafuta njia rahisi za kupata chakula bila kufanya kazi.

Siku moja, baada ya msimu wa kiangazi uliosababisha uhaba wa chakula msituni, wanyama wote walikusanyika chini ya mti mkubwa wa mkuyu kwa mkutano muhimu. Simba, kama mfalme wa msitu, aliwaambia wanyama wote kuwa ilikuwa lazima wafanye jambo la pamoja ili kuhakikisha wanapata chakula cha kutosha kwa siku zijazo. Baada ya majadiliano marefu, waliamua wachimbe shamba la pamoja karibu na mto ili walime mazao kama mahindi, maharagwe na viazi vitamu.

Kila mnyama alipewa jukumu kulingana na uwezo wake. Tembo alitumia nguvu zake kubeba magogo na kusafisha shamba. Twiga alisaidia kung'oa matawi ya juu, Punda Milia na Swala walilimisha ardhi, huku Sungura na Kenge wakichimba mashimo na kupanda mbegu. Kila siku, Sungura alikuwa wa kwanza kufika shambani na wa mwisho kuondoka. Alifanya kazi kwa bidii kubwa, jua kali au mvua haikumzuia. Alijua kuwa kazi ni msingi wa mafanikio na maisha bora.

Lakini Fisi, licha ya kupewa jukumu la kulima na kumwagilia mimea, hakutimiza wajibu wake. Kila asubuhi alifika shambani kwa muda mfupi kisha alijifanya amechoka na kwenda kulala kivulini. Mara kwa mara alikuwa akisema, "Leo jua ni kali sana, nitafanya kazi kesho," au "Mwili wangu umechoka, kesho nitaongeza bidii." Kesho ikawa kesho, na Fisi hakuwahi kufanya kazi ipasavyo. Wanyama wengine walimwonya mara nyingi, lakini hakusikiliza.

Miezi ilipita, na shamba lilistawi vizuri kwa sababu ya bidii ya wanyama waliojituma. Mimea ilikua kwa afya, mashina yakawa imara, na hatimaye mazao yakakomaa tayari kwa kuvunwa. Ilipofika wakati wa mavuno, wanyama wote walifurahi sana. Walikusanyika kusherehekea mafanikio yao na kugawana chakula walichokipata kwa jasho lao.

Fisi naye alifika akiwa na furaha, akijipanga kupata sehemu sawa na wanyama wengine. Alisimama mstari wa mbele, akitaka kula bila aibu. Hata hivyo, wanyama walishangaa kuona ujasiri wake. Sungura, kwa sauti ya utulivu lakini yenye hekima, aliwaeleza wanyama wote jinsi kila mmoja alivyofanya kazi na mchango wake katika shamba. Ukweli ulipojitokeza wazi, wanyama waligundua kuwa Fisi hakuwa amefanya kazi kama wengine.

Simba alisimama na kusema kwa sauti nzito, "Katika msitu huu, kila mmoja hupata kulingana na alichofanya. Bila kufanya kazi, hakuna kula." Fisi alijaribu kujitetea, lakini hakuna aliyemsikiliza. Alijifunza somo muhimu sana kuwa uvivu na tamaa havileti mafanikio, na kwamba kazi ni heshima na msingi wa maisha.

Tangu siku hiyo, Fisi alibadilika taratibu. Alianza kuamka mapema, kufanya kazi pamoja na wanyama wengine na kuacha tabia ya kutegemea jasho la wengine. Sungura aliendelea kuwa mfano bora wa bidii na hekima kwa wanyama wote wa msitu.

Mafunzo ya hadithi hii ni kwamba:

- ✓ kazi ni ufunguo wa mafanikio,
- ✓ uvivu hauna baraka, na
- ✓ kila mtu anapaswa kuchangia kwa juhudi zake ili kufanikiwa maishani.
- ✓ Uvivu hauna nafasi katika jamii.

1.1.1 (c) Sifa za Fasihi Simulizi

Sifa Kuu za Fasihi Simulizi

1. Hutolewa kwa Njia ya Mdomo

- Husimuliwa, huimbwa au huigizwa.
- Huhitaji maandishi.

2. Hushirikisha Hadhira

- Wasikilizaji huuliza maswali, kuimba au kujibu kwa pamoja.

3. Hubadilika Kulingana na Msanii

- Hadithi moja inaweza kusimuliwa kwa njia tofauti.

4. Hutumia Mbinu za Kisanaa

- Takriri, tashbihi, sitiari, jazanda.

5. Hutumia Lugha Rahisi

- Lugha inayooleweka na jamii husika.

6. Huambatana na Vitendo

- Ishara, kucheza, makofi, ala za muziki.

Mfano wa Sifa katika Hadithi

“Palikuwa na palikuwepo...”

Hadhira: “Palipo njama ya simba!”

Kauli hii inaonyesha:

- Utangulizi wa simulizi
- Ushiriki wa hadhira
- Takriri ya maneno

1.1.1 (d) Umuhimu wa Fasihi Simulizi katika Jamii

Umuhimu wa Fasihi Simulizi

1. Kuelimisha Jamii

- Hufundisha maadili na tabia njema.

Mfano wa Methali:

“Samaki mkunje angali mbichi.”

2. Kuhifadhi Utamaduni

- Mila, desturi, imani na historia huhifadhiwa.

Mfano wa Wimbo wa Jadi:

Eeh ee mama ee,
Mtoto ni baraka,
Mleeni kwa adabu,
Taifa litadumu.

3. Kuburudisha

- Huleta furaha na kicheko.

4. Kuonya Jamii

- Huonya dhidi ya mienendo mibaya.

Mfano wa Hadithi Fupi:

Kulikuwa na kijana mmoja aliyeitwa Juma ambaye aliishi na wazazi wake katika kijiji kimoja. Wazazi wake walimpenda sana na walimpa ushauri mzuri kuhusu maisha, kazi na tabia njema. Mara nyingi walimwonya asijiingize katika makundi mabaya na ahakikishe anasoma kwa bidii.

Hata hivyo, Juma aliwapuuza wazazi wake akiamini kuwa wao hawakujua chochote kuhusu maisha ya kisasa. Aliandamana na marafiki wabaya, akaacha shule na kuanza tabia za ovyo. Siku moja aliondoka nyumbani bila kusema alikokuwa anaenda. Alipotea kwa muda na akaishi maisha ya mateso na shida.

Baada ya muda, Juma alitambua kosa lake na kukumbuka maneno ya wazazi wake, lakini ilikuwa tayari amepitia maumivu mengi.

Funzo: Kijana anayepuuza ushauri wa wazazi wake hujikuta katika matatizo makubwa maishani

5. Kukuza Umoja

- Jamii hukutana kusimulia hadithi au kuimba.

6. Kukuza Lugha

- Hupanua msamiati na ufasaha wa lugha.

1.1.1 (e) Kuchangamkia Fasihi Simulizi katika Jamii

Njia za Kuchangamkia Fasihi Simulizi

1. Kusikiliza hadithi za wazee.
2. Kushiriki nyimbo za jadi.
3. Kutegua vitendawili.
4. Kuhifadhi simulizi kwa kurekodi (video/sauti).
5. Kushiriki tamasha za kitamaduni.

Mfano wa Kisa cha Jamii

Kijijini, watoto hukusanyika jioni karibu na moto. Mzee huanza kwa kusema,

“Palikuwa na palikuwepo...”

Watoto hujibu kwa sauti,

“Palipo njama ya chui!”

Hapo fasihi simulizi **huendelea kuishi kizazi hadi kizazi.**

1.2 USHAIRI

1.2.1 Maana ya Ushairi

Maana ya Ushairi

Ushairi ni **utanzu wa fasihi simulizi au fasihi andishi** unaotumia **lugha ya mkato, mizani, vina, mistari, beti** pamoja na **mbinu mbalimbali za kisanaa** ili **kufikisha ujumbe, hisia, maoni, maadili na mafundisho** kwa jamii kwa njia ya kuvutia na yenye mvuto wa kisanaa.

Ushairi hauzungumzii mambo moja kwa moja tu, bali hutumia **lugha yenye picha za kiakili (taswira)** zinazomfanya msikilizaji au msomaji **kufikiri kwa kina**.

Ufafanuzi Mbalimbali wa Ushairi

- Ushairi ni **sanaa ya kupangilia maneno** kwa utaratibu maalum wa kifani na kimaudhui ili kuwasilisha wazo.
- Ni **njia ya kueleza fikra, hisia na tajriba za binadamu** kwa lugha yenye mapambo.
- Ushairi unaweza:
 - ✓ kuimbwa,
 - ✓ kukaririwa,
 - ✓ kusomwa kimya kimya au kwa sauti.

(Mfano wa Kuelezea Maana ya Ushairi)

Shairi: *Dunia ni Darasa*

Dunia ni darasa pana lisilo na ukuta,
Kila kucha ya maisha ni somo lisilopitwa,
Mtoto hujifunza kwa macho,
Kijana hujifunza kwa kujaribu,
Mzee hujifunza kwa kumbukumbu.

Aliyesoma vitabu pekee,
Hajamaliza elimu,
Maisha humfundisha kwa vitendo,
Makosa humwonyesha njia,
Maumivu humchonga hekima.

Mjinga asiposikiliza,
Hufunzwa na mkono wa adhabu,
Asiyeahidi subira,
Hujifunza kwa machozi,
Ndipo akili humkomaa.

1.2.2 Sifa za Ushairi kama Utanzu wa Fasihi

Sifa Kuu za Ushairi

a) Mistari

- Shairi hugawanywa katika **mistari**.
- Kila mistari hubeba sehemu ya ujumbe au wazo.

Mfano wa Shairi lenye Mistari Mingi:

Elimu ni mwanga wa njia,
Huwasha taa gizani,
Humtoa mjinga kwenye shimo,
Humuinua maskini akawa shujaa,
Humfanya asiyejua ajitambue.

b) Beti

- Beti ni **mkusanyiko wa mistari**.
- Shairi linaweza kuwa na beti moja au nyingi.

Mfano wa Shairi lenye Beti Nyingi:

Beti ya 1

Umoja ni ngao ya taifa,
Bila umoja hakuna amani,
Kila mmoja akiwa kivyake,
Adui hupata nafasi,
Taifa hudhoofika.

Beti ya 2

Tukishikana mikono,
Kabila lisitugawanye,
Dini isitufanye maadui,
Tofauti ziwe utajiri,
Sio chanzo cha chuki.

Beti ya 3

Taifa lililo na umoja,
Huimarika kiuchumi,
Kijamii na kisiasa,
Ndipo maendeleo huchanua,
Kama ua lililopata maji.

c) Mizani

- Mizani ni **idadi ya silabi katika mstari wa shairi.**
- Mashairi ya kimapokeo huwa na mizani inayofanana katika kila mstari.

d) Vina

- Vina ni **mfanano wa sauti mwishoni mwa mstari.**
- Huvutia masikio na huleta mdundo.

Mfano wa Shairi lenye Vina:

Wema hujenga **amani**,
Chuki huleta **hasarani**,
Upendo huzaa **imani**,
Uovu huleta **sharini**,
Maisha ya heri huanza **ndani**.

e) Lugha ya Mkato

- Maneno machache hutumika kueleza maana pana.

f) Matumizi ya Mbinu za Kisanaa

- Mbinu kama:
 - ✓ tashbihi,
 - ✓ sitiari,
 - ✓ takriri,
 - ✓ jazanda.

Mfano wa Sitiari katika Shairi Ndefu:

Elimu ni funguo ya maisha,
Hufungua milango ya ajira,
Hufungua macho ya akili,
Hufungua roho ya mtu,
Hata maskini huona thamani yake.

g) Mdundo na Urari

- Hufanya shairi liimbike au likaririke kwa urahisi.

1.2.3 Uchambuzi wa Sifa za Ushairi katika Mashairi Mbalimbali

Shairi la Uchambuzi (Ndefu Zaidi)

Umoja ni nguvu ya taifa,
Utengano ni jeraha la jamii,
Tukigawanyika tunadhoofika,
Tukishikamana tunainuka,
Kama mafundo ya kamba imara.

Mikono mingi huinua mzigo,
Akili nyingi hutoa suluhisho,
Taifa moja likiwa sauti moja,
Heshima hutawala,
Amani hudumu.

Uchambuzi

- Mistari: 10
- Beti: 2
- Ujumbe: Umuhimu wa umoja
- Mbinu za kisanaa: Methali, sitiari
- Lugha: Rahisi na ya jamii
- Dhima: Kukuza mshikamano wa kijamii

1.2.4 Dhima ya Ushairi katika Jamii

Dhima za Ushairi

a) Kuelimisha

Elimu ni urithi wa milele,
Hauibiwi na mwizi,
Hauozi na wakati,
Haufutwi na umaskini,
Humuinua yeyote aliyeushika.

b) Kukuza Maadili

Heshima huanza moyoni,
Uaminifu hujengwa na matendo,
Ukweli huumiza kwa muda,
Lakini huonya milele,
Ndiyo msingi wa jamii njema.

c) Kuburudisha

- Mashairi huleta furaha na burudani.

d) Kukosoa Jamii

Viongozi walafi,
Mnachuma bila huruma,
Maskini wakilia,
Ninyi mnaongeza hazina,
Haki mliacha wapi?

e) Kuhifadhi Utamaduni

- Mashairi ya jadi huhifadhi historia, mila na desturi.

f) Kuonya Jamii

Ulevi si suluhisho,
Dawa za kulevya ni mtego,
Vijana muwe macho,
Maisha ni safari ndefu,
Msiiharibu mapema.

1.2.5 Aina (Uainishaji) wa Mashairi

A. Kwa Kuzingatia Muundo

Mashairi ya Kimapokeo

Subira huvuta heri,
Hasira huzaa shari,
Mvumilivu hushinda,
Mwenye pupa hupoteza,
Huo ni ukweli wa kale.

Mashairi Huru

Ninaota taifa lenye haki,
Ambapo sauti ya maskini husikika,
Ambapo mtoto hupata elimu,
Ambapo haki haichagui,
Bali humtendea kila mmoja.

B. Kwa Kuzingatia Maudhui

Mashairi ya Mapenzi

Wewe ni nuru ya macho yangu,
Mwanga wa moyo wangu,
Unaponitazama,
Huzuni hunitoroka,
Furaha hunikumbatia.

Wewe ni wimbo wa roho yangu,
Kila nikikuwaza hutabasamu,
Upendo wako ni pumzi,
Bila wewe ningepotea,
Katika bahari ya dunia.

1.3 BUNILIZI

1.3.1 Utangulizi wa Bunilizi

1.3.1 (a) Maana ya Bunilizi

Maana ya Bunilizi

Bunilizi ni utanzu wa fasihi simulizi unaojumuisha usemi mfupi, wenye hekima, busara au funzo, unaotumiwa na jamii kueleza ukweli wa maisha, kutoa mawaidha, kuonya, kufundisha au kusisitiza hoja fulani.

Bunilizi hutumia:

- lugha ya mkato,
- picha za kiakili,
- hekima ya jadi.

Ufafanuzi wa Bunilizi

- Bunilizi ni hazina ya hekima ya jamii.
- Ni kauli fupi lakini yenye maana pana.
- Hutolewa kwa njia ya mdomo na hurithishwa kizazi hadi kizazi.

Mfano wa Bunilizi

- *Haraka haraka haina baraka.*
- *Akili ni mali.*
- *Asiyesikia la mkuu huvunjika guu.*

👉 Kauli hizi ni fupi lakini hubeba mafunzo mazito ya maisha.

1.3.1 (b) Aina za Bunilizi

Bunilizi hugawanywa katika aina mbalimbali kulingana na muundo, matumizi na dhamira.

1. Methali

Maana ya Methali

Methali ni usemi wa hekima unaotumia lugha ya picha, unaotoa funzo, onyo au maelekezo kwa jamii.

Sifa za Methali

1. Hutumia lugha ya picha (sitiari)

Methali hutumia picha za vitu vya kawaida kama wanyama, mimea au hali za maisha kuwasilisha ujumbe.

Mifano:

- Samaki mkunje angali mbichi.
- Bandu bandu huisha gogo.
- Kikulacho ki nguoni mwako.
- Ukiona chaelea, jua kimeundwa.
- Mti hauanguki kwa kishindo kimoja.
- Mtaka cha mvunguni sharti ainame.
- Tembo wawili wakipigana, nyasi huumia.
- Ndege wa asubuhi hunasa funza.
- Maji yakimwagika hayazoleki.
- Panya akila nafaka husema jiwe limepasuka.

2. Huwa na maana ya ndani (siyo ya moja kwa moja)

Methali hueleweka kwa kufikiri, si kwa kuangalia maneno yaliyo wazi.

Mifano:

- Mwenda pole hajikwai.
- Haraka haraka haina baraka.
- Akili ni mali.
- Usipoziba ufa, utajenga ukuta.
- Mchumia juani hulia kivulini.
- Mkono mtupu haulambwi.
- Penye wengi hapaharibiki neno.
- Aliyekunywa maji hakuzi moto.
- Pabaya pa mtu ni pema pa mwingine.
- Ukipanda mchongoma, usitarajie kuvuna embe.

3. Hutumika kufundisha au kuonya

Methali hutumika kutoa maadili, nasaha, au onyo kwa jamii.

Mifano:

- Asiyefunzwa na mamae hufunzwa na ulimwengu.
- Mgeni njoo, mwenyeji apone.

- Mtoto umleavyo ndivyo akuavyo.
- Meno ya mbwa hayaumani.
- Haba na haba hujaza kibaba.
- Elimu ni bahari, haina mwisho.
- Ukiona mwenzio anyolewa, tia maji kichwani.
- Fimbo ya mbali haiui nyoka.
- Akiba haiozi.
- Mtu ni watu.

MIFANO YA METHALI

- Bahati haiji mara mbili.
- Kila ndege huruka kwa mbawa zake.
- Aliye juu mngoje chini.
- Kupanda mchongoma si kuokota zabibu.
- Maskini akipata matako hulua mbwa wakwe.
- Mwenda mbio hujikwaa.
- Hakuna lisilo na dosari.
- Mla mbuzi hulipa ng'ombe.
- Bahati ya mwenzio usiilalie mlango wazi.
- Kila siku si sikukuu.
- Akili ni nywele, kila mtu ana zake.
- Mtu akifaulu mtihani si kwa bahati.

Mfano wa Matumizi

Methali "*Samaki mkunje angali mbichi*" hutumika kufundisha kuwa mtoto afundishwe adabu na maadili akiwa mdogo, kwani akishakuwa mkubwa itakuwa vigumu kumrekebisha.

2. Nahau

Maana ya Nahau

Nahau ni **usemi wa picha ambao maana yake haiwezi kufahamika moja kwa moja kwa kutazama maneno yaliyotumika.**

Mifano ya Nahau

- *Kula chumvi nyingi* - kuwa na uzoefu
- *Kufa macho* - kustaajabu sana
- *Kula bata* - kufaulu bila kutarajia

Mfano wa Sentensi:

Mwalimu wetu amekula chumvi nyingi katika kazi ya ufundishaji.

3. Misemo

Maana ya Misemo

Misemo ni **semi fupi zinazotumika mara kwa mara katika jamii**, hasa katika mazungumzo ya kawaida.

Mifano ya Misemo

- *Kwa vyovyote vile*
- *Kila mtu kwa wakati wake*
- *Mambo ni moto*

4. Misimu

Maana ya Misimu

Misimu ni **maneno au semi zinazobuniwa na kutumiwa kwa kipindi fulani**, hasa na vijana, kisha hupotea au kubadilika.

Mifano ya Misimu

- *Mambo safi*
- *Yuko rada*
- *Noma*

5. Vitendawili

Maana ya Kitendawili

Kitendawili ni **swali la lugha ya picha linalohitaji kufikiri ili kupata jibu**.

Mfano wa Vitendawili

- Kitendawili: *Kitu gani hutembea bila miguu?*
Jibu: **Mto**
- Kitendawili: *Nyumba yangu haina mlango.*
Jibu: **Yai**

1.3.1 (c) Vipengele vya Bunilizi

Vipengele Muhimu vya Bunilizi

1. Lugha ya Mkato

- Maneno machache hubeba maana kubwa.

2. Lugha ya Picha

- Hutumia sitiari, tashbihi na jazanda.

3. Hekima na Busara

- Huonyesha maarifa ya maisha ya jamii.

4. Muktadha wa Matumizi

- Bunilizi hutegemea wakati, mahali na hali.

Mfano wa Uteuzi wa Bunilizi Sahihi:

Methali "*Haraka haraka haina baraka*" hufaa zaidi pale mtu anapofanya jambo kwa pupa.

5. Uhusiano na Jamii

- Bunilizi huakisi maisha, imani na utamaduni wa jamii.

1.3.1 (d) Umuhimu wa Bunilizi katika Maisha ya Kila Siku

Umuhimu wa Bunilizi

1. Kuelimisha

- Hufundisha maadili, nidhamu na hekima.

2. Kuonya

- Huzuia mienendo mibaya.

Mfano:

Asiyesikia la mkuu huvunjika guu.

3. Kukuza Lugha

- Huimarisha msamiati na ufasaha wa Kiswahili.

4. Kurahisisha Mawasiliano

- Hoja huwasilishwa kwa ufupi lakini kwa nguvu.

5. Kuhifadhi Utamaduni

- Hekima ya jadi huhifadhiwa.

1.3.1 (e) Kuchangamkia Usomaji wa Bunilizi katika Maisha ya Kila Siku

Njia za Kuchangamkia Bunilizi

1. Kusoma vitabu vya methali na nahau.
2. Kusikiliza bunilizi zilizorekodiwa kwenye kinasa sauti.
3. Kutafiti maktabani na mtandaoni.
4. Kutumia bunilizi katika mazungumzo na uandishi.
5. Kujadili bunilizi darasani kwa vikundi.

2.1 FASIHI SIMULIZI: HADITHI (HEKAYA NA HURAFU)

2.1.1 Utangulizi

Hadithi ni **simulizi linaloeleza matukio, tabia za watu au wanyama, na funzo fulani**. Hadithi hubeba **hekima, mafunzo, burudani na maadili**.

Hadithi inaweza kugawanywa katika **vipindi vinne** kulingana na **maudhui, wahusika na lengo**:

1. **Hekaya**
2. **Hurafa**
3. **Hadithi za Kiafya/Historia** (ndani ya jamii)
4. **Hadithi za Kisasa** (za maisha ya kila siku)

(a) Maana ya Hadithi

Hadithi ni **simulizi la matukio lililo na muundo**, linalofundisha, kuburudisha, kuonya au kuonyesha maadili.

- Hutolewa kwa mdomo au maandishi.
- Huambatana na **uhusika wa wahusika, mahali na muda**.
- Huu ni utanzu muhimu wa **fasihi simulizi**.

Mfano wa Hadithi

Sungura na Fisi

Zamani za kale sana, kabla binadamu hawajaenea kila mahali, kulikuwa na msitu mkubwa uliokuwa na miti mirefu, vichaka vizito na mito ya maji safi yaliyotiririka kwa utulivu. Katika msitu huo, wanyama waliishi kwa amani na kuheshimiana. Kila mnyama alikuwa na nafasi yake na jukumu lake, na walifuata sheria zilizowekwa ili kudumisha mshikamano na haki miongoni mwao.

Katika msitu huo aliishi Sungura, mnyama mdogo kwa umbo lakini mwenye akili nyingi, hekima na bidii ya hali ya juu. Sungura alikuwa akiheshimiwa sana kwa sababu ya tabia yake ya kufanya kazi kwa bidii, kushauri kwa busara na kusaidia wanyama wenzake bila ubaguzi. Hakupenda uvivu wala dhuluma. Alijua kuwa mafanikio hutokana na juhudi na nidhamu.

Kwa upande mwingine, kulikuwa na Fisi, mnyama mkubwa na mwenye nguvu nyingi. Ingawa alikuwa mwerevu na mwenye uwezo wa kufanya mambo makubwa, aliharibiwa na tabia ya tamaa na uvivu. Fisi alipenda kula sana na kufurahia matunda ya kazi za wengine bila kushiriki. Mara nyingi alikuwa akitafuta mbinu za ujanja ili apate chakula bila jasho.

Siku moja, baada ya wanyama kukumbwa na msimu mgumu wa ukame, chakula kilipungua sana msituni. Wanyama walifanya mkutano mkubwa chini ya mti wa mbuyu ili kujadili jinsi ya kuishi. Baada ya majadiliano marefu, waliamua waunganishe nguvu zao kulima shamba la pamoja karibu na mto. Kila mnyama alipewa jukumu kulingana na uwezo wake.

Sungura alipewa kazi ya kupanga ratiba ya kazi na kusaidia kupanda mbegu. Kila siku aliamka mapema kabla ya jua kuchomoza na kuanza kazi kwa bidii. Hakuchoka wala kulalamika, hata pale kazi ilipoonekana ngumu. Aliamini kuwa kazi ya leo huleta furaha ya kesho.

Fisi naye alipewa jukumu la kulima na kulinda shamba. Hata hivyo, tangu siku ya kwanza, alionyesha dalili za uvivu. Alikuwa akichelewa kufika shambani na wakati mwingine hakufika kabisa. Alilala kivulini, akijifariji kwa kusema, "Nitafanya kazi kesho, leo nimechoka." Wakati wanyama wengine wakihangaika mashambani, Fisi alikuwa akitafuta kivuli na kupumzika.

Sungura alimkaribia Fisi kwa upole na kumshauri, "Ndugu yangu, kumbuka kuwa chakula tunachokilima ni cha wote. Ukifanya kazi nasi, utapata haki yako kwa amani." Lakini Fisi alimcheka Sungura na kumjibu kwa dharau, "Wewe ni mdogo sana kunifundisha. Mimi nitapata chakula hata bila kuchoka."

Muda ulipita, na shamba likastawi kwa sababu ya bidii ya wanyama waliokuwa wakijituma. Mimea ilikua vizuri, mazao yakakomaa na wakati wa mavuno ukafika. Wanyama walifurahi sana na kuanza kugawana chakula kulingana na mchango wa kila mmoja.

Fisi naye alifika kwa haraka, akitaka kula sawa na wanyama wengine. Hata hivyo, wanyama walishangazwa na ujasiri wake. Sungura alisimama mbele yao na kwa sauti ya hekima akasema, "Kila mmoja avune alichopanda." Wanyama walikubaliana naye. Fisi alipogundua kuwa hakuwa na haki ya kudai chakula, alijaribu kujitetea lakini hakuna aliyemsikiliza.

Akiwa amejawa na hasira na aibu, Fisi alijitenga na wanyama wenzake. Aliondoka msituni na kuishi peke yake. Maisha yakawa magumu; alikosa chakula, aliteseka kwa njaa na baridi, na hatimaye akagundua kosa lake. Alitambua kuwa tamaa na uvivu vilimfanya apoteze heshima, marafiki na amani ya moyo.

Baada ya muda wa mateso, Fisi alirejea msituni akiwa mnyonge na mnyenyekevu. Aliomba msamaha na kuahidi kubadilika. Sungura, kwa moyo wa huruma, alimpa nafasi ya pili lakini kwa masharti ya kufanya kazi kwa bidii na kuheshimu wengine. Tangu siku hiyo, Fisi alibadilika na kuwa mfano wa mnyama aliyejifunza kwa makosa.

Funzo la Hadithi

Hekima na bidii hufanikisha maisha, tamaa na uvivu hushusha hadhi.

Mtu anayepuuza ushauri na kazi hujikuta katika mateso, lakini anayesikiliza na kujituma huishi kwa amani na heshima.

(b) Maana ya Hekaya na Hurafa

1. Hekaya

- Hekaya ni simulizi la kweli au lenye kiasili kuhusu matukio ya kijamii, tabia za binadamu au wanyama, likiwa na funzo, maadili au burudani.
- Wahusika wanaweza kuwa binadamu, wanyama au vitu vilivyopewa sifa za kibinadamu.

Mfano wa Hekaya Ndefu

Hekaya ya Simba na Kuku

Kuku mdogo alikalia kwenye mwaloni wa mti mkubwa. Simba alimtaka kula, lakini Kuku alimshawishi kuwa kushirikiana ni bora kuliko chuki. Wanyama walishirikiana, wakapata chakula kwa amani.

Funzo: Ushirikiano hufanikisha maisha, ubinafsi huleta hasara.

2. Hurafa

- Hurafa ni hadithi za ajabu, zisizo za kweli, zinazohusisha nguvu za kichawi, miujiza au viumbe vya ajabu, mara nyingi hutumika kuburudisha na kufundisha maadili.
- Wahusika au matukio hayana msingi halisi, bali kimaajabu au kiasilia.

Mfano wa Hurafa Ndefu

Hurafa ya Shetani na Kijana

Kijana mmoja alikutana na shetani msituni. Shetani alimtaka kumdhuru, lakini kijana alitumia hekima na kheri. Hatimaye, shetani alipotea, na kijana akapata bahati.

Funzo: Hekima na ujasiri hufanikisha maisha, hata pale panapojitokeza hatari zisizo za kawaida.

(c) Sifa za Hekaya na Hurafa

Sifa Kuu

Kipengele	Hekaya	Hurafa
Wahusika	Binadamu au wanyama wenye sifa za kibinadamu	Wanyama, viumbe vya ajabu, au nguvu za kichawi
Matukio	Yaliyojulikana au yanayowezekana	Yaliyo ajabu, yasiyo halisi
Funzo	Maadili, nidhamu, hekima	Maadili, hekima, burudani
Lugha	Rahisi, ya kila siku	Mkato, yenye mapambo, ya kuvutia
Lengo	Kufundisha, kuburudisha, kuonya	Kuburudisha, kufundisha, kuonyesha maajabu
Muundo	Ufafanuzi, utangulizi, kitovu, hitimisho	Utangulizi, maajabu, jibu/funzo

Mfano wa Sifa Ndefu

Hekaya ya Mamba na Kijana

Kijana alikutana na mamba. Aliamua kumtumia akili yake badala ya nguvu. Alimshawishi mamba kushirikiana badala ya kupigana. Hatimaye, wote walifaidi.

Sifa: Wahusika wanaweza kufanyika kweli, matukio yana logic, kuna funzo la kijamii.

Hurafa ya Punda na Jini

Punda alipata kiini cha ajabu kilicho na nguvu za kipekee. Aliweza kuruka milima na kuzunguka bahari.

Sifa: Wahusika wakiwa wa ajabu, matukio yasiyo halisi, kufundisha hekima na burudani.

(d) Umuhimu wa Hekaya na Hurafa Katika Jamii

1. Kufundisha Maadili

- ✓ Hekaya na hurafa hutimiza **funzo la tabia njema**.
- ✓ **Mfano:** *Haraka haraka haina baraka* huelimisha subira.

2. Kuburudisha

- ✓ Hurafa na hekaya hutoa burudani kwa jamii.

3. Kuonya

- ✓ Hadithi hupunguza tabia mbaya kama uvivu au ubinafsi.

4. Kuhifadhi Utamaduni

- ✓ Hekaya na hurafa hutoa historia, desturi na imani za jamii.

5. Kukuza Ufasaha wa Lugha

- ✓ Hutumia methali, sitiari, jazanda, na lugha ya picha.

6. Kuhamasisha Ushirikiano

- ✓ Wahusika huonyesha thamani ya mshikamano.

(e) Vipengele vya Uwasilishaji wa Hekaya na Hurafa

1. Utangulizi (Mwanzoni)

- ✓ Kutoa maelezo ya mazingira, wahusika, na wakati.
- ✓ **Mfano:** *Palikuwa na palikuwepo...*

2. Kitovu/Mwendo wa Hadithi

- ✓ Kueleza tatizo, changamoto au shida.

3. Matukio

- ✓ Kuonyesha hatua kwa hatua matukio yanayohusiana.

4. Hitimisho/Funzo

- ✓ Kutoa suluhisho, mafunzo, maadili, au burudani.

5. Mbinu za Kisanaa

- ✓ Sauti, miondoko ya mwili, tashbihi, sitiari, jazanda.

6. Ushiriki wa Hadhira

- ✓ Wasikilizaji huuliza, kuimba au kurudia sehemu fulani.

(f) Kuchangamkia Masimulizi ya Hekaya na Hurafa Katika Jamii

1. Kusikiliza hadithi za wazee au mababu.
2. Kumsikiliza mgeni au mfundishaji akisimsulia hekaya/hurafa.
3. Kutumia kinasauti kurekodi hadithi ili kuhifadhi historia.
4. Kushiriki hadithi darasani au kwenye tamasha.
5. Kujadili hadithi ili kupata **funzo** na **maadili**.
6. Kufanya maigizo ya hadithi au hurafa kwa shule au jamii.

2.2 USHAIRI: UCHAMBUZI WA MASHAIRI (MAKUNDI YA USHAIRI)

2.2.1 Makundi ya Mashairi

(a) Maana ya Ushairi Arudhi na Ushairi Huru

1. Ushairi Arudhi

- Ni shairi linalofuata muundo maalum wa mizani na vina.
- Kila mistari una idadi maalum ya silabi, na vina vinafuatwa kwa ulinganifu.
- Shairi arudhi hujulikana pia kama shairi la kimapokeo.

Mfano wa shairi arudhi

Shairi: Elimu ni Mwanga

Elimu ni mwanga, hufifisha giza,
Mjinga asiposoma, hubaki gizani pia.
Akisoma kwa bidii, hufaidi kila siku,
Hufanikisha maisha, kila hatua asiyipuuza.

Sifa:

- Mizani: mistari yote ina silabi sawa
- Vina: vina mwishoni mwa mistari vinaendana
- Lugha: rahisi na yenye funzo

2. Ushairi Huru

- Ni shairi linalopitia bila kufuata mizani au vina kwa kikomo.
- Hujitegemea hisia, uzoefu, au hoja ya shairi.
- Huwa na uhuru mkubwa wa kufikiria na kueleza hisia.

Mfano wa shairi huru

Shairi: Ndoto ya Taifa

Ninaota, taifa lisilo na giza,
Lenye haki, lisilo na woga.
Watoto wakicheka kwa furaha,
Wazee wakisalimiana kwa heshima.
Mtu mmoja hawezi kushindwa,
Ushirikiano huleta nguvu.
Ndoto yangu ni kweli,
Ndoto ya kila mmoja.

Sifa:

- Hakuna mizani ya lazima
- Hakuna vina vinavyolazimishwa
- Lugha ni rahisi, inafaa kueleza hisia

(b) Sifa za Ushairi Arudhi na Huru

Kipengele	Ushairi Arudhi	Ushairi Huru
Mizani	Inafuata muundo wa silabi	Hakuna mizani maalum
Vina	Vina vinafuata mpangilio	Hakuna vina vinavyolazimishwa
Urahisi	Lugha rahisi, ya kuelewika	Lugha rahisi au yenye mapambo
Hisia	Huwekwa kwa hila ya maneno	Huwekwa moja kwa moja
Uwasilishaji	Unaambatana na muundo wa kimapokeo	Unaambatana na hisia au hoja za shairi
Funzo/Faida	Huongeza maadili na hekima	Huonyesha hisia, ndoto, au maoni

(c) Kutambua Mashairi Arudhi na Huru Katika Matini

1. Dalili za Ushairi Arudhi

- Mistari ina idadi maalum ya silabi
- Vina vinafuatana mwishoni mwa mistari
- Shairi linaweza kuimbwa
- Mara nyingi linafunza au kuelimisha

Mfano wa Uchambuzi

Elimu ni mwanga, hufifisha giza,
Mjinga asiposoma, hubaki gizani pia.
Akisoma kwa bidii, hufaidi kila siku,
Hufanikisha maisha, kila hatua asiyipuuza.

Uchambuzi:

- Mistari: 4
- Mizani: sawa
- Vina: giza/giza, siku/puuza
- Lengo: kufundisha umuhimu wa elimu

2. Dalili za Ushairi Huru

- Hakuna mpangilio wa silabi
- Hakuna vina vinavyolazimishwa
- Mashairi huonyesha hisia, ndoto, maoni
- Unaweza kuwa na mistari ndefu au mifupi

Mfano wa Uchambuzi

Ninaota, taifa lisilo na giza,
Lenye haki, lisilo na woga.
Watoto wakicheka kwa furaha,
Wazee wakisalimiana kwa heshima.

Uchambuzi:

- Hakuna mizani ya lazima
- Hakuna vina vinavyolazimishwa
- Lengo: kueleza ndoto na matumaini ya jamii

(d) Kuchangamkia Makundi Makuu ya Ushairi Katika Fasihi

1. **Kusoma mashairi ya kimapokeo (arudhi)**
 - ✓ Huhifadhi hekima, methali na maadili ya jamii.
2. **Kusoma mashairi huru**
 - ✓ Huhamasisha ubunifu na uelewa wa hisia za kibinadamu.
3. **Kuchambua mashairi**
 - ✓ Kutambua mizani, vina, hisia, na ujumbe.
4. **Kuimba na kukariri mashairi**
 - ✓ Huongeza kumbukumbu na uelewa wa mashairi.
5. **Kutumia mashairi darasani**
 - ✓ Kufundisha maadili, urafiki, mshikamano, na ndoto.

Mfano wa Shairi Arudhi

Shairi: Wema na Hasi

Wema huleta amani,
Chuki huchochea hasarani,
Tujifunze kushirikiana,
Urafiki huimarisha maisha.

Mtu anayefanya wema,
Hufaidi na wengine pia,
Ubaya hauendi bure,
Huweka hatari kwa kila mmoja.

Mfano wa Shairi Huru

Shairi: Moyo wa Taifa

Taifa letu linahitaji mshikamano,
Kila mmoja afanye kazi yake,
Usichukue mwenzako kama adui,
Bali kama rafiki wa kweli.

Ndoto yangu ni kuona wote wakifurahia,
Wazee wakiwa na heshima,
Watoto wakicheka kwa uhuru,
Wanawake wakiinua familia kwa upendo.

Hii ndoto sio ya sasa tu,
Ni ya kila kizazi, kila mmoja,
Ni ndoto ya mshikamano,
Ndoto ya matumaini,
Ndoto ya maisha yenye haki.

2.3 BUNILIZI: TAMTHILIA - MAUDHUI NA DHAMIRA

2.3.1 Utangulizi

Tamthilia ni **utanzu wa bunilizi unaoonesha matukio kwa njia ya kuigizwa**, ambapo wahusika hufanya mazungumzo (dialogue) mbele ya hadhira.

- Ni **simulizi la maisha linalofundisha, kuburudisha, kuonya au kuonyesha maadili**.
- Tamthilia hupambwa na **maudhui** na **dhamira** ambazo husaidia kuelewa ujumbe wa hadithi.

(a) Maana ya Maudhui na Dhamira katika Fasihi

1. Maudhui

- Maudhui ni **shina au fikra kuu inayotolewa na kazi ya fasihi**.
- Ni **maelezo, dhana au jambo linalojirudia** katika tamthilia.
- Kwa maneno mengine, maudhui ni **jumla ya kile kinachojitokeza, matukio, na hoja ya tamthilia**.

Mfano wa Maudhui

- Katika tamthilia ya "*Kiongozi Mwaminifu*", maudhui makuu ni:
 1. Uaminifu wa kiongozi
 2. Haki na usawa
 3. Dhuluma dhidi ya wanyonge

2. Dhamira

- Dhamira ni kusudi la mwandishi au sababu ya kuandika tamthilia.
- Huonyesha kwa nini kazi hiyo imeandikwa na ujumbe unaotakiwa kufikiwa kwa wasomaji/hadhira.

Mfano wa Dhamira

- Katika tamthilia ya "*Kiongozi Mwaminifu*", dhamira ni:
 - ✓ Kuonyesha kuwa kiongozi mwaminifu anaongeza ustawi wa jamii.
 - ✓ Kutoa funzo kwa jamii kuhusu umuhimu wa uadilifu.

(b) Kujadili Maudhui na Dhamira katika Tamthilia Teule

Mfano wa Tamthilia Teule

Tamthilia: "Ujasiri wa Kijana"

Wahusika: Kijana, Baba, Marafiki, Mzee wa kijiji

Sehemu ya Tamthilia:

Kijana: Baba, sitaki kuogopa vitisho vya majirani, nataka kusaidia wanyonge.

Baba: Mwana wangu, ujasiri wako ni wa thamani, lakini hakikisha unalinda maisha yako.

Mzee: Wenye ujasiri hufanikisha maendeleo, uvivu huleta mateso.

Marafiki: Tupo pamoja nawe, tutashirikiana.

Maudhui:

1. Ujasiri na nidhamu
2. Ushirikiano kati ya jamii
3. Ustawi wa jamii kutokana na tabia njema
4. Dhuluma dhidi ya ubinafsi au hila mbaya

Dhamira:

- Kufundisha kuhusu umuhimu wa ujasiri na mshikamano

- Kuonyesha kuwa kila kijana anaweza kuleta mabadiliko chanya
- Kuonyesha kuwa ushirikiano huimarisha maisha ya jamii

(c) Kuchambua Maudhui na Dhamira Katika Tamthilia

Njia za kuchambua:

1. Tambua wahusika

- ✓ Ni nani anayehusika na matukio?

2. Tambua tatizo

- ✓ Ni changamoto gani inawakilishwa na wahusika?

3. Tambua matokeo

- ✓ Tatizo linaishaje?
- ✓ Je, kuna funzo linalotolewa?

4. Tambua ujumbe wa mwandishi

- ✓ Ujumuishaji wa maadili au hekima?
- ✓ Ufunuo wa tabia za kijamii?

Mfano wa Uchambuzi wa "Ujasiri wa Kijana"

Kipengele	Uchambuzi
Wahusika	Kijana, Baba, Mzee, Marafiki
Tatizo	Kijana anatishiwa na majirani lakini anataka kusaidia wanyonge
Matukio	Kijana anaamua kushirikiana na marafiki na kufanya jambo sahihi
Ujumbe/Maudhui	Ujasiri, mshikamano, ustawi wa jamii, kupinga dhuluma
Dhamira	Kufundisha ujasiri, mshikamano, na maadili mema

(d) Kuchangamkia Maudhui na Dhamira Katika Tamthilia Mbalimbali

1. Kusoma tamthilia za kitamaduni

- ✓ Hekaya zilizofanyiwa uigizaji

- ✓ Hurafa zilizohusisha maajabu

2. Kutambua maudhui na dhamira

- ✓ Je, kazi ina fundisho gani?
- ✓ Ni maadili gani yanayofundishwa?

3. Kuwashirikisha wenzake

- ✓ Kujadili matokeo, maadili, na funzo katika tamthilia

4. Kuandika muhtasari

- ✓ Fanya orodha ya maudhui makuu na dhamira ya tamthilia

5. Kuigiza tamthilia

- ✓ Kuongeza uelewa wa maudhui na dhamira kwa kuona na kushiriki

Mfano wa Tamthilia Teule na Uchambuzi

Tamthilia: "Kiongozi Mwaminifu"

Sehemu ya Tamthilia:

Kiongozi: Jamii yetu inahitaji uwazi na uadilifu.

Mwenyekiti: Tunaahidi kushirikiana na kila mmoja.

Mjane: Tunashukuru kwa msaada wako, kiongozi mwaminifu.

Watoto: Tutajifunza maadili kutoka kwako.

Uchambuzi:

- Maudhui: Uadilifu, mshikamano, ustawi wa jamii
- Dhamira: Kufundisha umuhimu wa uadilifu katika maisha ya kila siku
- Funzo: Kila mtu anapofanya mema, jamii inafaidi

3.1 FASIHI SIMULIZI: SEMI

3.1.1 Utangulizi wa Semi

Semi ni usemi mmoja wa mfuatano wa maneno unaojieleza kwa fikra, hisia, au funzo fulani ndani ya fasihi simulizi.

- Semi huweza kuwa **methali**, **msemo**, **methali ya maisha**, **maneno ya hekima** au **usemi wa kila siku**.
- Semi ni **mfupi**, unaojieleza kwa urahisi, na wenye maana pana.

Mfano wa Semi:

"Haraka haraka haina baraka."

- Semi hii ina funzo: **uvivu au haraka bila tahadhari huleta madhara.**

(a) Maana ya Semi katika Fasihi Simulizi

1. Semi ni **usemi mfupi unaotoa ujumbe au funzo** ndani ya hadithi, hekaya, hurafa, au tamthilia.
2. Semi ni **kifaa cha fasihi kinachosaidia kueleza maadili, mafunzo, au tahadhari kwa jamii.**
3. Semi hufanya fasihi simulizi kuwa **rahisi kuelewa na kukumbuka.**

Mifano ya Semi Ndefu (Fasihi Simulizi):

1. "Akili ni mali, isiyopatikana kwa bidii haifai."
2. "Wema huleta amani, chuki huchochea vita."
3. "Usikose kusikiliza mzazi wako; maneno yake ni mwanga wa maisha."

(b) Sifa za Semi katika Fasihi Simulizi

Sifa	Maelezo na Mfano
Mfupi	Semi ni ndefu kidogo, lakini yenye maana pana. Mfano: "Haraka haraka haina baraka."
Kinafunza	Huenda na funzo au methali. Mfano: "Mnyonge akishirikiana, hupata msaada."
Inaweza kukaririwa	Rahisi kukumbuka na kurudia. Mfano: "Asiyefanya kazi, asile."
Ina hisia	Huonyesha furaha, huzuni, onyo au maadili. Mfano: "Furaha ya kweli haipatikani kwa wizi."
Inatumika kwenye simulizi	Semi hujumuishwa ndani ya hekaya, hurafa, au tamthilia. Mfano: "Samahani ni silaha ya mshindi."

(c) Umuhimu wa Semi Katika Jamii

1. **Kufundisha Maadili**

✓ Semi huelimisha tabia njema kama uaminifu, mshikamano, na subira.

✓ Mfano: "Subira huvuta heri."

2. Kuonya Jamii

✓ Hutoa tahadhari dhidi ya vitendo vibaya.

✓ Mfano: "Akiyumba mwendo, hufaidi kidogo."

3. Kuhifadhi Utamaduni

✓ Semi za methali huonyesha hekima za kale na desturi za jamii.

✓ Mfano: "Mcheza kwao, hujua njia zake."

4. Kuburudisha

✓ Semi zenye maneno ya kichekesho au methali hufanya wasikilizaji kufurahia simulizi.

✓ Mfano: "Punda akipanda mti, maisha yanageuka shangwe."

5. Kufanya Simulizi Liwe Rahisi Kuelewa

✓ Semi husaidia kufupisha ujumbe na kufanya mashairi, hekaya au tamthilia kuwa rahisi kukumbuka.

(d) Aina na Vipera vya Semi

1. Methali

• Methali ni semi fupi yenye maana ya hekima au funzo la maisha.

• Mfano:

✓ "Haraka haraka haina baraka."

✓ "Maji usiyoyajua, usiyavumbua."

2. Methali za Maisha

• Semi zinazotumika kueleza hali ya maisha au hisia kwa maneno mafupi.

• Mfano:

✓ "Akili ni mali, isiyopatikana haifai."

✓ "Samahani ni silaha ya mshindi."

3. Methali za Onyo

• Semi zinazotaka kuonya au kufundisha adabu.

- **Mfano:**

- ✓ "Akiyumba mwendo, hufaidi kidogo."
- ✓ "Usikose kusikiliza wazee, maneno yao ni mwanga wa maisha."

4. Methali za Burudani

- Semi zenye kichekesho au methali za kuchekesha ili **kuburudisha jamii**.

- **Mfano:**

- ✓ "Punda akipanda mti, maisha yanageuka shangwe."
- ✓ "Samahani ya kuku haiwezi kula giza."

(e) Kufurahia Matumizi ya Vipera mbalimbali vya Semi

1. Kusoma hekaya na hurafa

- ✓ Tambua semi zilizo ndani ya simulizi.
- ✓ Elewa maana ya semi na funzo lake.

2. Kukariri Semi

- ✓ Recite semi ili kukumbuka hekima.
- ✓ Mfano: Methali zinazotumika katika hekaya:
 - "Haraka haraka haina baraka."
 - "Mwenye bidii hupata faida."

3. Kuzitumia Darasani au Jamii

- ✓ Kuhamasisha wenzake kutumia semi kwenye maisha yao.
- ✓ Kufanya semina za methali au michezo ya kuigiza semi.

4. Kutafsiri Semi kwa Lugha Rahisi

- ✓ Kila semi inaweza kutafsiriwa kwa maneno rahisi ili wanafunzi kuelewa.
- ✓ Mfano:
 - "Haraka haraka haina baraka" = Kitu chochote kilichofanywa kwa haraka bila mpangilio hakutaleta matokeo mazuri.

3.2 USHAIRI - UCHAMBUZI WA MAUDHUI NA DHAMIRA

3.2.1 Utangulizi

Katika **ushairi**, kuna vipengele viwili muhimu vinavyosaidia kuelewa ujumbe wa shairi:

1. **Maudhui**
2. **Dhamira**

(a) Maana ya Maudhui na Dhamira

1. Maudhui

- Maudhui ni **shina, hoja, au ujumbe mkuu unaoelezewa ndani ya shairi.**
- Ni **maelezo, matukio, au fikra zinazojirudia na kuunda maana ya shairi.**
- Maudhui yanaweza kuwa ya **kijamii, kidini, mapenzi, maadili au kisiasa.**

Mfano:

- Shairi linaloelezea umuhimu wa mshikamano: **maudhui yake ni mshikamano na umoja wa kijamii.**

2. Dhamira

- Dhamira ni **kusudi la mwandishi** au sababu ya kuandika shairi.
- Inafafanua **kwa nini shairi limeandikwa na ujumbe unaotakiwa kufikiwa.**
- Shairi linaweza kuwa na dhamira ya:
 - ✓ Kufundisha
 - ✓ Kuonya
 - ✓ Kuburudisha
 - ✓ Kuhamasisha
 - ✓ Kukuza maadili

Mfano:

- Shairi linaloelezea mshikamano katika jamii linaweza kuwa na dhamira ya: **kuhamasisha watu kushirikiana na kuondoa migawanyiko.**

(b) Kuchambua Maudhui na Dhamira Katika Mashairi

Hatua za Kuchambua Shairi

1. **Tambua maudhui**

✓ Ni jambo gani kuu shairi linazungumzia?

✓ Ni hisia gani au matukio yanayojirudia?

2. Tambua dhamira ya mwandishi

✓ Mwanzilishi anataka shairi lifikie ujumbe gani?

✓ Shairi linafunza, linakosoa, linaburudisha au linahamasisha?

3. Chambua kila kipengele

✓ Mistari

✓ Vina

✓ Methali, sitiari, takrini

✓ Ujumbe wa kijamii

4. Andika muhtasari wa uchambuzi

✓ Eleza maudhui kwa maneno yako

✓ Eleza dhamira kwa mfano halisi

(c) Mifano ya Mashairi Ndefu na Uchambuzi wa Maudhui na Dhamira

Mfano 1: Shairi la Mshikamano

Shairi: Umoja ni Nguvu

Umoja ni nguvu,
Utengano ni udhaifu,
Tukishikamana sote,
Taifa litapata fahari.

Mtu mmoja akijitenga,
Huweka hatari kwa wenzake,
Lakini tukishirikiana,
Kila shingo hupata faraja.

Wazee hueleza hekima,
"Mshikamano huleta amani",
Watoto wakifundishwa sasa,
Kesho litakuwa na mwanga.

Uchambuzi:

- **Maudhui:** Umuhimu wa mshikamano, mshikikano wa kijamii, amani

- **Dhamira:** Kufundisha jamii kuhusu mshikamano na mshikamano huleta maendeleo
- **Mbinu za kisanaa:** Takriri, sitiari, methali ("Mshikamano huleta amani")
- **Ujumbe:** Wote wanapaswa kushirikiana ili kufanikisha ustawi wa taifa

Mfano 2: Shairi la Maadili

Shairi: Wema na Ubaya

Wema huleta amani,
Chuki huchochea vita,
Tujifunze kushirikiana,
Urafiki huimarisha maisha.

Mtu anayefanya wema,
Hufaidi na wengine pia,
Ubaya hauendi bure,
Huweka hatari kwa kila mmoja.

Tabia njema hufanikisha maisha,
Uovu hubeba mateso,
Hakuna mtu anayeweza kujinyima
Jibu la matendo yake.

Uchambuzi:

- **Maudhui:** Maadili, wema vs ubaya, mshikamano
- **Dhamira:** Kufundisha jamii kuwa **tabia njema huzaa matokeo mema**
- **Mbinu za kisanaa:** Methali, sitiari, mdundo
- **Ujumbe:** Tabia njema huboresha maisha ya mtu binafsi na jamii

Mfano 3: Shairi la Ndoto ya Taifa

Shairi: Taifa la Ndoto Yetu

Ninaota, taifa lisilo na giza,
Lenye haki, lisilo na woga,
Watoto wakicheka kwa furaha,
Wazee wakisalimiana kwa heshima.

Kila mtu ajalipe sadaka ya mshikamano,
Hakuna mwenye kuuu amani,
Wanawake wakiinua familia kwa upendo,
Wanaume wakijenga jamii kwa bidii.

Ndoto yangu ni kweli,
Ndoto ya kila kijana na mzazi,
Ndoto ya mshikamano,
Ndoto ya amani,
Ndoto ya maisha yenye furaha na usawa.

Uchambuzi:

- **Maudhui:** Amani, mshikamano, usawa, ustawi wa jamii, ndoto ya kijamii
- **Dhamira:** Kuhamasisha kila mtu kuchangia maendeleo ya taifa
- **Mbinu za kisanaa:** Takriri, sitiari, vina, mdundo wa maneno
- **Ujumbe:** Taifa linaposhirikiana, ndoto za kila mmoja zinaweza kutimia

(d) Kufurahia Kuchambua Maudhui na Dhamira

1. Kusoma shairi kwa makini

- ✓ Tambua maneno yenye nguvu, methali, vina na sitiari

2. Kuchunguza hoja kuu

- ✓ Je, shairi linafunza nini?
- ✓ Ni tabia gani inayopendekezwa?

3. Kuwasilisha matokeo darasani

- ✓ Eleza kwa maneno yako maudhui na dhamira

4. Kukariri au kuimba shairi

- ✓ Hufanya mwanafunzi **ahisi hisia na ujumbe wa shairi**

5. Kujadili na wenzake

- ✓ Linganisha maoni yako na ya wenzako kuhusu maudhui na dhamira

3.3 BUNILIZI - TAMTHILIA: WAHUSIKA NA MANDHARI

Mwongozo huu ni wa muda kwa mada ya mtaala husika. Kazi hii itaboreshwa na kusasishwa mara tu vitabu vya lazima vya kusomwa (set books) vya Gredi ya 10 vitakapotolewa na Serikali.

3.3.1 Utangulizi

Tamthilia ni **simulizi linaloigizwa** ambapo wahusika hufanya mazungumzo (dialogue) mbele ya hadhira.

- Vipengele viwili muhimu vinavyosaidia kuelewa tamthilia ni:
 1. **Wahusika** - ni watu au viumbe vinavyoshiriki matukio katika tamthilia.
 2. **Mandhari** - ni mahali, wakati, au mazingira yanayowazunguka wahusika.

Kuelewa wahusika na mandhari ni muhimu kwa sababu husaidia **kuelewa ujumbe, mafunzo, na sifa za tamthilia.**

(a) Maana ya Wahusika na Mandhari

1. Wahusika

- Wahusika ni **mashujaa, majamaa, au watu walioko kwenye tamthilia**, wanaojitokeza kwa matendo na maneno.
- Wahusika **huchangia kufikisha maudhui na dhamira ya tamthilia.**

Aina za Wahusika:

1. **Mkuu (Main characters)** - Mhusika muhimu anayesababisha matukio kuu.
2. **Msaidizi (Supporting characters)** - Wanaosaidia au kuingilia kati ili kuonyesha maudhui.
3. **Mpinzani (Antagonist)** - Mhusika anayetoa changamoto au tatizo.
4. **Mfuasi (Minor characters)** - Wanaonekana mara chache lakini husaidia kueleza hali au funzo.

Mfano wa Wahusika:

- Tamthilia: "*Ujasiri wa Kijana*"
 - ✓ **Kijana**: Mhusika mkuu

- ✓ **Baba:** Msaidizi/mshauri
- ✓ **Marafiki:** Wasaidizi
- ✓ **Wakazi wa kijiji:** Wahusika wadogo

2. Mandhari

- Mandhari ni mahali, wakati na mazingira yanayowazunguka wahusika.
- Mandhari inaweza kuwa:
 1. **Mandhari ya Mahali** - Shamba, shule, kijiji, mji.
 2. **Mandhari ya Wakati** - Mchana, usiku, msimu wa mvua, sikukuu.
 3. **Mandhari ya Kijamii** - Mazingira ya kijamii au kihistoria.

Mfano wa Mandhari:

- Tamthilia: "Kiongozi Mwaminifu"
 - ✓ **Mahali:** Kijiji cha mbali
 - ✓ **Wakati:** Mchana wa Jumapili
 - ✓ **Mazingira ya kijamii:** Jamii inayoshirikiana kushughulikia tatizo la wanyonge

(b) Kutambua Wahusika na Mandhari katika Tamthilia Teule

Mfano wa Tamthilia Teule:

Kijana: Baba, nataka kusaidia wanyonge, siwezi kukaa kimya!

Baba: Mwana wangu, ujasiri ni mzuri, lakini hakikisha huna hatari.

Marafiki: Tupo pamoja nawe, tutashirikiana.

Mzee wa Kijiji: Ujasiri na mshikamano hufanikisha maendeleo.

- **Wahusika:** Kijana, Baba, Marafiki, Mzee
- **Mandhari:** Kijiji, mchana, jamii ya watu wanaoshirikiana

(c) Sifa za Wahusika Katika Tamthilia Teule

Sifa	Maelezo na Mfano
Uhalisia	Wahusika wanajitokeza kama watu halisi. Mfano: Kijana anashughulikia changamoto za kijamii.
Utendakazi	Wahusika hufanya matendo yanayoendana na asili yao. Mfano: Baba anamshauri mwanae.
Uchunguzi	Wahusika hufanya maamuzi yanayofundisha au kuonyesha tabia. Mfano: Marafiki kushirikiana kusaidia.
Ubora wa Kibinafsi	Wahusika wanavyoonyesha tabia njema au mabaya. Mfano: Kijana anaonyesha ujasiri na mshikamano.
Mabadiliko	Wahusika hubadilika kutokana na matukio. Mfano: Kijana kuhamasisha wengine kushirikiana.

(d) Umuhimu wa Wahusika na Mandhari Katika Tamthilia

1. **Kueleza Maudhui**
 - ✓ Wahusika huonyesha maadili, tabia na fundisho.
2. **Kufanya Tamthilia Iwe Halisi**
 - ✓ Mandhari na tabia za wahusika hufanya simulizi kuwa rahisi kuelewa.
3. **Kuburudisha**
 - ✓ Wahusika wanafanya matukio kuwa ya kuvutia.
4. **Kufundisha Funzo la Maadili**
 - ✓ Matendo ya wahusika huonyesha ujasiri, mshikamano, uaminifu.
5. **Kuhamasisha Hadhi ya Jamii**
 - ✓ Mandhari hufundisha ushirikiano wa jamii na umoja.

(e) Mbinu za Usawiri wa Wahusika Katika Tamthilia

1. **Majukwaa ya Maongezi (Dialogue)**
 - ✓ Wahusika wanapozungumza huonyesha asili na tabia zao.
2. **Matendo (Action)**
 - ✓ Kutenda au kutokutenda huonyesha utu wa mhusika.
3. **Sifa za Methali na Methali Ndogo**
 - ✓ Methali huonyesha hekima au funzo.
 - ✓ Mfano: "Ujasiri huongeza heshima."
4. **Ulinganifu (Parallelism)**
 - ✓ Wahusika wanaonyesha tabia zinazofanana au tofauti ili kutoa maana.
5. **Uchambuzi wa Hadhi**
 - ✓ Mwandishi anaweza kueleza mawazo ya ndani ya mhusika (inner thoughts) kuonyesha ushawishi au uhalisia.

(f) Mafunzo Yanayotokana na Matendo ya Wahusika

Matendo ya Wahusika	Funzo/Mafunzo
Kijana kushirikiana na marafiki	Ushirikiano hufanikisha malengo
Baba kumshauri mwanae	Wazee na viongozi wanapaswa kushauri vijana
Mzee kutoa methali	Hekima ya wazee ni muhimu kwa jamii
Marafiki kushirikiana kusaidia	Urafiki na mshikamano husaidia kushughulikia changamoto

(g) Kuchambua Mandhari Katika Tamthilia Teule

1. **Mandhari ya Mahali**
 - ✓ Huathiri matendo ya wahusika
 - ✓ Mfano: Kijiji cha mbali kinahitaji mshikamano zaidi
2. **Mandhari ya Wakati**
 - ✓ Muda huathiri hali na matokeo
 - ✓ Mfano: Mchana wa Jumapili, watu wanapata nafasi ya kushirikiana

3. Mandhari ya Kijamii

- ✓ Mazingira ya kijamii hufundisha maadili na tabia
- ✓ Mfano: Jamii yenye mshikamano huonyesha mshikamano na mshikikano

4.1 FASIHI SIMULIZI - USHAIRI SIMULIZI

4.1.1 Utangulizi

Ushairi simulizi ni shairi linaloeleza simulizi, hadithi, hekaya, au matukio ya maisha ya kijamii kwa kutumia:

- Mistari na beti
- Mizani au usawa wa maneno
- Vina (rhyme)
- Mbinu za kisanaa (methali, sitiari, takriri, tasbihi)

Lengo: kufikisha hisia, funzo, maadili au ujumbe kwa jamii.

Mfano wa maneno:

Dunia ni darasa,
Kila siku funzo,
Mjinga asiposoma,
Hujifunza kwa maumivu.

(a) Maana ya Ushairi Simulizi

- Ni sanaa ya maneno inayohusiana na simulizi.
- Huleta matukio, hisia, na mafunzo kwa njia ya mashairi.
- Inaweza kusomwa, kukaririwa, au kuimbwa.
- Hufanya simulizi liwe rahisi kukumbuka na kufundisha.

Mifano ya Vipera vya Ushairi Simulizi:

1. Methali za hekima
2. Methali za maadili
3. Methali za burudani
4. Methali za kuonya

(b) Sifa za Ushairi Simulizi

Sifa	Maelezo na Mfano
Mistari	Shairi hugawanywa katika mistari. Mfano: "Elimu ni mwanga, / Hufukuza giza la ujinga."
Beti	Mkusanyiko wa mistari. Mashairi simulizi yana beti nyingi kuunda simulizi kamili.
Mizani	Idadi ya silabi katika mistari. Shairi linaweza kuwa na mizani ya usawa.
Vina	Mfanano wa sauti mwishoni mwa mistari. Mfano: "Wema huleta amani, / Chuki huchochea vita."
Lugha ya Mkato	Maneno machache hubeba maana pana. Mfano: "Haraka haraka haina baraka."
Mbinu za Kisanaa	Methali, sitiari, takriri, tashbihi. Mfano: "Elimu ni funguo ya maisha."
Mdundo na Urari	Shairi huimbika au kuimarika kwa urahisi.

(c) Uchambuzi wa Sifa za Ushairi Simulizi Katika Simulizi

Mfano wa Shairi Simulizi

Shairi: Ujasiri wa Kijana

Kijana akitembea kijijini,
Aliona matatizo ya wanyonge,
Akasema, "Siwezi kukaa kimya,
Nitashirikiana na marafiki zangu."

Baba akamshauri, "Mwana wangu, usaidizi ni mzuri,
Lakini hakikisha haujapata hatari."
Marafiki wakakubaliana, wakasaidia wanyonge,
Wakiunda mshikamano wa kweli.

Mzee wa kijiji alisema, "Ujasiri huzaa heshima,
Ushirikiano huleta maendeleo."
Kijana alijifunza hekima hii,
Akawa kielelezo cha msaada na mshikamano.

Uchambuzi:

- **Mistari:** 12
- **Beti:** 3
- **Mizani:** Mistari yenye silabi sawa kwa urefu
- **Vina:** "kijijini - wanyonge - kimya - zangu"

- **Mbinu za kisanaa:** Takriri, sitiari, methali
- **Lugha:** Rahisi kuelewa
- **Dhima:** Kufundisha ujasiri, mshikamano, mshikikano wa kijamii

Mfano wa Shairi Simulizi

Shairi: Ustawi wa Jamii

Kila siku, watoto wanacheka,
Wakijifunza kwa furaha,
Wazee wanasimama pale shuleni,
Wakifundisha hekima ya maisha.

Mtu anayejitahidi, hupata faida,
Asiyefanya kazi, hafai.
Wema huleta amani,
Ubaya huchochea vita.

Jamii ikishirikiana, maendeleo huonekana,
Viongozi wakiweka sheria ya haki,
Wanawake wakisaidia familia,
Wanaume wakijenga jamii kwa bidii.

Ndoto ya kila kijana, ndoto ya wazee,
Taifa lenye mshikamano na mshikikano,
Lisilo na giza, lenye mwanga,
Na furaha kwa kila mmoja.

Uchambuzi:

- **Mistari:** 16
- **Beti:** 4
- **Mizani:** Silabi zinazoendana, vina mwishoni mwa beti
- **Mbinu za Kisanaa:** Methali, takriri, sitiari, mdundo
- **Dhima:** Kufundisha mshikamano, mshikikano, maadili mema, ustawi wa jamii

(d) Dhima za Ushairi Simulizi Katika Jamii

1. Kufundisha Maadili

- ✓ Shairi hufundisha ujasiri, mshikamano, heshima, mshikikano wa kijamii
- ✓ Mfano: "Wema huleta amani, / Ubaya huchochea vita"

2. Kukuza mshikamano

- ✓ Shairi hutoa ujumbe wa mshikamano wa kijamii
- ✓ Mfano: "Jamii ikishirikiana, maendeleo huonekana"

3. Kuburudisha

- ✓ Shairi linaweza kuimbwa au kukaririwa kwa burudani
- ✓ Mfano: Mwanafunzi anaposhirikiana kwenye mashairi ya methali

4. Kuonya Jamii

- ✓ Shairi huonyesha madhara ya ubaya, chuki, au uvivu
- ✓ Mfano: "Asiyefanya kazi, hafai"

5. Kuhifadhi Utamaduni na Hekima

- ✓ Shairi huonesha methali, hekima, na utamaduni wa jamii
- ✓ Mfano: "Ujasiri huzaa heshima, ushirikiano huleta maendeleo"

(e) Vipera na Aina za Ushairi Simulizi

Aina	Maelezo na Mfano
Methali Simulizi	Semi za hekima zinazoeleza simulizi. Mfano: "Haraka haraka haina baraka."
Shairi la Hekaya	Shairi linaloeleza hadithi. Mfano: Shairi la <i>Ujasiri wa Kijana</i>
Shairi la Maadili	Shairi linalofundisha maadili na mshikamano. Mfano: <i>Ustawi wa Jamii</i>
Shairi la Ndoto ya Taifa	Shairi linaloeleza ndoto au matarajio ya kijamii. Mfano: Taifa lenye mshikamano na mshikikano

4.2 USHAIRI - UCHAMBUZI WA MAUDHUI NA DHAMIRA

4.2.1 Utangulizi

- Maudhui ni yaliyomo ndani ya shairi, yanayofafanua fikra, matukio, au hadithi.
- Dhamira ni kusudi au lengo la mwandishi wa shairi; kwa maneno mengine, ni funzo, hisia, au ujumbe anayejaribu kufikisha kwa wasomaji au watazamaji.

Kumbuka:

- Shairi linaweza kuwa ndefu au fupi, lakini maudhui na dhamira ni msingi wake.
- Kwa kuchambua maudhui na dhamira, mwanafunzi anaweza kuelewa ujumbe wa shairi, hisia, na maadili yaliyoelezewa.

(a) Kuchambua Maudhui na Dhamira Katika Mashairi

Mbinu za Kuchambua Maudhui

1. Tambua ujumbe mkuu

- ✓ Angalia ni nini shairi linajaribu kufundisha au kueleza.
- ✓ Mfano: Shairi kuhusu mshikamano wa kijamii unaonyesha umuhimu wa ushirikiano.

2. Tambua maneno muhimu

- ✓ Maneno ya methali, sitiari, au methali ndogo yanaweza kutoa maudhui.

3. Tambua matukio

- ✓ Matukio au vitendo vya wahusika huchambua maudhui.

Mbinu za Kuchambua Dhamira

1. Angalia funzo lililojengwa

- ✓ Shairi linaweza kuwa la kuonya, la kufundisha, au la kuelimisha.

2. Angalia hisia

- ✓ Ni hisia zipi shairi linafanya msomaji au msikilizaji kuhisi?
- ✓ Mfano: Shairi linaloeleza mshikamano linaweza kuhamasisha mshikamano wa kijamii.

3. Tambua suluhisho la matukio

- ✓ Suluhisho au mafanikio ya wahusika huchambua dhamira ya shairi.

(b) Kulinganisha na Kulinganua Maudhui na Dhamira

- Kulinganisha ni kuona sawa au tofauti kati ya mashairi mawili au zaidi.
- Kulinganua ni kuchambua kwa kina jinsi maudhui na dhamira zinavyofanana au kutofautiana.

Mfano wa kulinganisha:

Shairi A: Ujasiri wa Kijana	Shairi B: Ustawi wa Jamii
Maudhui: Ujasiri, mshikamano	Maudhui: Ushirikiano, maendeleo
Dhamira: Kuhamasisha ujasiri	Dhamira: Kufundisha mshikamano wa jamii
Mbinu: Takriri, methali, sitiari	Mbinu: Methali, mdundo, urari

- Tunaona tofauti ya maudhui, lakini dhamira ya msingi ni kufundisha maadili mema.

(c) Mashairi Simulizi Kwa Uchambuzi

Shairi 1: Ujasiri na Mshikamano

Kijana akitembea kijijini,
Aliona wanyonge wakiotisha mateso,
Akasema, "Siwezi kukaa kimya,
Nitashirikiana na marafiki zangu."

Baba akamshauri, "Mwana wangu, usaidizi ni mzuri,
Lakini hakikisha haujapata hatari."
Marafiki wakakubaliana, wakasaidia wanyonge,
Wakiunda mshikamano wa kweli.

Mzee wa kijiji alisema, "Ujasiri huzaa heshima,
Ushirikiano huleta maendeleo."
Kijana alijifunza hekima hii,
Akawa kielelezo cha msaada na mshikamano.

Uchambuzi:

- **Maudhui:** Ujasiri, mshikamano, mshikikano wa kijamii
- **Dhamira:** Kuhamasisha mshikamano wa kijamii na usaidizi
- **Mbinu:** Methali, sitiari, takriri, mdundo

Shairi 2: Taifa Lenye Mshikamano

Kila kijana ana ndoto ya taifa,
Taifa lenye mshikamano na mshikikano,
Ambapo kila mtu anashirikiana,
Hakuna anayesalia nyuma.

Wazee wanashirikiana na vijana,
Kila mmoja anachangia kwa ujuzi wake,
Wanawake wakiweka familia salama,
Wanaume wakijenga barabara za maendeleo.

Shule ni taa ya maarifa,
Elimu huleta mwanga na ufahamu,
Mtu anapojitahidi, hupata heshima,
Ubaya hauwezi kuishi katika mshikamano.

Uchambuzi:

- **Maudhui:** Ushirikiano, maendeleo, elimu, mshikamano
- **Dhamira:** Kufundisha mshikamano, bidii, elimu, na haki
- **Mbinu:** Takriri, sitiari, vina, mdundo

Shairi 3: Maadili na Hekima

Hekima huanza nyumbani,
Kila mtoto hupewa maarifa,
Hii ndio msingi wa maisha mema,
Kila kijana anajua wema na ubaya.

Jamii ikishirikiana, huzalisha furaha,
Wote wanashirikiana bila ubinafsi,

Hakuna anayedharauliwa, kila mmoja anathaminiwa,
Hii ndiyo thamani ya mshikamano wa kweli.

Uchambuzi:

- **Maudhui:** Maadili, mshikamano, hekima
- **Dhamira:** Kufundisha mshikamano na maadili mema
- **Mbinu:** Methali, sitiari, methali ndogo

4.3 BUNILIZI – TAMTHILIA (MUUNDO NA MTINDO)

Mwongozo huu ni wa muda kwa mada ya mtaala husika. Kazi hii itaboreshwa na kusasishwa mara tu vitabu vya lazima vya kusomwa (set books) vya Gredi ya 10 vitakapotolewa na Serikali.

4.3.1 Utangulizi

- **Tamthilia** ni fasihi ya maigizo inayotumia wahusika, matukio, na muktadha wa jamii ili kufikisha ujumbe au funzo.
- **Muundo** ni mpangilio wa sehemu mbalimbali za tamthilia: utangulizi, mzozo, tatizo, suluhisho, na hitimisho.
- **Mtindo** ni njia au namna ya kuwasilisha matukio, mazungumzo, na hisia: lugha, mdundo wa maneno, ulinganifu, na aina ya mazungumzo.

Kumbuka:

- Muundo na mtindo huathiri ufahamu wa tamthilia na uelewa wa dhima yake.
- Tamthilia nzuri ina muundo wazi na mtindo unaoendana na dhamira na maudhui.

(a) Maana ya Muundo na Mtindo

Kipengele	Maana
Muundo	Mpangilio wa sehemu za tamthilia: utangulizi, mzozo, tatizo, suluhisho, hitimisho.
Mtindo	Njia ya mwandishi kuwasilisha tamthilia: lugha, mdundo, ulinganifu, mazungumzo, maelezo.

(b) Vipengele vya Muundo Katika Tamthilia

1. **Utangulizi** - Kuanzisha wahusika, mahali, na muda.
 - ✓ Mfano: "Hapa kijijini, Kijana aliishi na familia yake..."
2. **Mzozo** - Tatizo linalosababisha mvutano au pingamizi.
 - ✓ Mfano: "Kijana alikuta wanyonge wakiteseka, akaamua kushirikiana na marafiki zake."
3. **Tatizo** - Changamoto kuu inayolazimisha wahusika kuchukua hatua.

✓ Mfano: "Viongozi walikosa kusaidia maskini, hali ikawa mbaya."

4. **Suluhisho** - Njia ya kutatua tatizo.

✓ Mfano: "Kijana na marafiki zake walisimamia msaada wa maskini, na hali ikabadilika."

5. **Hitimisho** - Kifupi kinachoeleza mafunzo au dhamira.

✓ Mfano: "Wema huzaa heshima, mshikamano huleta maendeleo."

(c) Vipengele vya Mtindo Katika Tamthilia

1. **Lugha** - Rahisi, yenye hisia, yenye methali au methali ndogo.

2. **Mazungumzo** - Waya wa wahusika kueleza hisia na maamuzi.

3. **Mdundo na urari** - Kurudia maneno au methali kwa nguvu ya kihisabu.

4. **Ulinganifu** - Utumizi wa mistari au methali kwa uwiano.

5. **Mbinu za Kisanaa** - Methali, sitiari, tashbihi, takriri.

(d) Umuhimu wa Muundo na Mtindo Katika Tamthilia

• Kufanya tamthilia iwe rahisi kufuatilia

• Kueleza dhima na maudhui kwa uwazi

• Kuzalisha hisia na mvuto kwa msikilizaji

• Kuweka mfano wa maadili, mshikamano, na hekima

(e) Mfano wa Tamthilia Ndefu kwa Uchambuzi wa Muundo na Mtindo

Tamthilia: Kijana na Ushirikiano wa Jamii

Sehemu ya Utangulizi:

Kijana aliishi kijijini, akipenda kusaidia wanyonge.

Kila siku alienda shuleni, akijifunza hekima, na kurudia methali za wazee.

Sehemu ya Mzozo:

Siku moja, aliiona wanyonge wakiteseka kwa sababu ya viziwi vya madhehebu mbalimbali.

Akasema, "Siwezi kukaa kimya, lazima nisaidie."

Sehemu ya Tatizo:

Marafiki wake walimshauri kuwa hatua hii inaweza kumpeleka kwenye hatari.

Viongozi wa kijiji walionekana kutosimamia haki.

Sehemu ya Suluhisho:

Kijana aliunganisha nguvu na marafiki zake, wakasaidia wanyonge kwa ushirikiano.

Hii ilisababisha jamii kubadilika hatua kwa hatua.

Sehemu ya Hitimisho:

Mzee wa kijiji alisema:

"Ushirikiano na mshikamano huleta maendeleo,
Wema huzaa heshima."

Uchambuzi wa Muundo na Mtindo

Kipengele	Uchambuzi
Muundo	Utangulizi: Kijana na familia yake Mzozo: Wanyonge wakiotesha mateso Tatizo: Hatari ya kusaidia Suluhisho: Ushirikiano wa kijana na marafiki Hitimisho: Methali ya mshikamano na ujasiri
Mtindo	Lugha: Rahisi, yenye methali Mazungumzo: "Siwezi kukaa kimya..." Mdundo: Methali zinazorudiwa Ulinganifu: Mistari yenye uwiano Mbinu za kisanaa: Methali, sitiari, takriri
Dhamira	Kuhamasisha mshikamano, ujasiri, na msaada wa jamii
Maudhui	Ushirikiano, mshikamano, ujasiri, maadili mema

5.1 FASIHI SIMULIZI - MAZUNGUZO

5.1.1 Utangulizi

- Mazungumzo ni majadiliano kati ya wahusika katika fasihi simulizi.
- Huu ni utanzu muhimu wa fasihi simulizi, kwani huruhusu uwakilishi wa maadili, hisia, na matukio kwa hadhira.

Kumbuka:

- Mazungumzo yanaweza kuandikwa (kwa maandishi) au kusimuliwa (kwa mdomo).
- Huwa na sifa maalumu zinazoongeza uhalisia na mvuto wa simulizi.

(a) Maana ya Mazungumzo

- Ni mchanganyiko wa maneno, hoja, na hisia zinazoibuliwa kati ya wahusika.
- Mazungumzo huonyesha mtazamo wa wahusika, hisia, uhusiano, na mwelekeo wa matukio.
- Hutumika katika:
 1. Kufanya simulizi liwe hai.
 2. Kufafanua tabia za wahusika.
 3. Kufikisha ujumbe, funzo, au maadili kwa hadhira.

(b) Sifa za Mazungumzo Katika Fasihi Simulizi

1. **Rahisi na Eleweka** - Lugha ya kawaida inayosikika au kusomeka.
2. **Inaashiria Wahusika** - Kila msemaji anaonyesha tabia yake.
3. **Inaonyesha Hisia** - Furaha, huzuni, hofu, hasira, mshikamano.
4. **Inaongeza Uhalisia** - Hufanya simulizi liwe la kweli.
5. **Inaambatana na Muktadha** - Mahali, muda, na hali ya simulizi.
6. **Inaweza Kuwa na Mbinu za Kisanaa** - Methali, sitiari, takriri, mdundo.

(c) Dhima ya Mazungumzo Katika Fasihi Simulizi

1. **Kueleza Hadithi** - Hurahisisha kufuatilia matukio.
2. **Kueleza Hisia na Tabia** - Kila msemaji anaonyesha hisia na mtazamo wake.
3. **Kufundisha au Kuonya** - Hufundisha maadili na hekima.
4. **Kuburudisha** - Huzalisha mvuto wa simulizi.
5. **Kuhamasisha Ushirikiano** - Huhamasisha mshikamano au usaidizi.

(d) Sifa za Mazungumzo Katika Matini ya Fasihi Simulizi

- **Anaonyesha Wahusika:** Kila msemaji ana mtindo wa maneno unaomwakilisha.
- **Inaonyesha Muktadha:** Mazungumzo hujumuisha mahali, muda, na hali.
- **Inaonyesha Mvuto wa Kisanaa:** Methali na sitiari huongeza ladha ya simulizi.
- **Inaongeza Uhalisia:** Wasomaji au wasikilizaji wanaona matukio yakiishi.

(e) Muktadha wa Mazungumzo Katika Fasihi Simulizi

- **Muktadha wa Kijamii:** Mazungumzo yanayohusisha ushirikiano au migogoro ya kijamii.
- **Muktadha wa Kihisia:** Mazungumzo yanayoonyesha furaha, huzuni, au hofu.
- **Muktadha wa Maadili:** Mazungumzo yanayofundisha hekima, mshikamano, au ujasiri.
- **Muktadha wa Kihistoria au Kitamaduni:** Mazungumzo yanayohusisha desturi, mila, au historia ya jamii.

(f) Mfano wa Mazungumzo

Kijana na Mzee wa Kijiji - Kuhamasisha Ushirikiano

Kijana: "Mzee, nimeona wanyonge wakiteseka. Je, tunaweza kusaidia?"

Mzee: "Ah, mwanangu, ni wema wako. Lakini lazima tufanye kwa uangalifu, usiogope hatari."

Kijana: "Tutaunganisha nguvu na marafiki zetu. Tunaweza kufanikisha bila kudhuru yeyote."

Marafiki: "Tunashirikiana! Hebu tuanze sasa!"

Mzee: "Hii ni hekima. Wema huzaa heshima, mshikamano huleta maendeleo. Kila mmoja anapojitahidi, jamii inafanikisha maendeleo."

Uchambuzi:

- **Maudhui:** Ushirikiano, mshikamano, ujasiri, msaada kwa wanyonge
- **Dhamira:** Kuhamasisha mshikamano na msaada wa jamii
- **Mbinu za Kisanaa:** Methali, sitiari, mdundo, takriri
- **Muktadha:** Kijamii na kihisia

5.2 USHAIRI - UCHAMBUZI WA MANDHARI NA WAHUSIKA

5.2.1 Utangulizi

- Katika ushairi, **mandhari** ni **maeneo, hali, au mazingira yanayohusiana na matukio ya shairi.**
- **Wahusika** ni **walao au vitu vinavyoeleza dhana, hisia, au matukio ndani ya shairi.**
- Uchambuzi wa mandhari na wahusika husaidia **kuelewa maana ya shairi na dhamira yake.**

(a) Maana ya Mandhari na Wahusika Katika Ushairi

Kipengele	Maana
Mandhari	Hali au mazingira yanayochora matukio au hisia katika shairi. Inaweza kuwa ya kijamii, kihisia, kimapenzi, au ya kihistoria.
Wahusika	Watu, wanyama, vitu, au hisia zinazohusika moja kwa moja katika shairi. Wanaweza kuwa nafsi ya kwanza (ninasema) au nafsi ya pili/mwengine (anazungumza).

(b) Aina za Mandhari Katika Ushairi

1. **Mandhari ya Kihisia**
 - ✓ Huhusisha hisia za shairi: furaha, huzuni, wivu, upendo.
 - ✓ Mfano: *"Moyo wangu unalia gizani, nikipumbuka mapenzi yaliyopotea."*
2. **Mandhari ya Kijamii**
 - ✓ Huhusu maisha ya jamii, mshikamano, ubaguzi, maendeleo.
 - ✓ Mfano: *"Taifa la mshikamano, hakutoweka kwa wale waliopigania umoja."*
3. **Mandhari ya Kihistoria/Kitamaduni**
 - ✓ Huhusisha matukio ya historia, mila, au desturi za jamii.
 - ✓ Mfano: *"Watukufu wa kale, walikua wafalme wa hekima na heshima."*
4. **Mandhari ya Mazingatio ya Asili**
 - ✓ Huhusisha mandhari ya bahari, msitu, wanyama, au mazao.
 - ✓ Mfano: *"Maji ya mto huinua nafsi yangu, upepo unagonga nyusi za miti."*

(c) Aina za Wahusika Katika Ushairi

1. **Nafsi ya Kwanza (Nafsi Nchini Ninasema)**
 - ✓ Shairi linaelezewa kupitia **msemaji mmoja**, mara nyingi anaonyesha hisia binafsi.
 - ✓ Mfano: *"Nimepata raha moyoni mwangu, nikipumbuka enzi zetu."*
2. **Nafsi ya Pili au Mwengine (Anazungumza/Kuna Naye)**
 - ✓ Wahusika wanazungumzia au kumzungumzia mtu mwingine.

✓ Mfano: "Wewe ni taa ya moyo wangu, bila wewe dunia ingekuwa giza."

3. Nafsi ya Wanyama au Vitu (Personifikisho)

✓ Vitu au wanyama huchukuliwa kuwa wana hisia na tabia kama binadamu.

✓ Mfano: "Mto ulikuwa na huzuni, milia yake ikilia pamoja nami."

(d) Sifa za Mandhari na Wahusika Katika Ushairi

Sifa za Mandhari:

- Huonyesha mazingira ya shairi
- Hufanya hisia za shairi ziwe hai
- Husaidia kuelewa muktadha wa matukio

Sifa za Wahusika:

- Huonyesha hisia, mtazamo, na tabia
- Huweka mvuto wa shairi
- Huendana na dhamira na maudhui

(e) Umuhimu wa Mandhari katika Ushairi

1. **Kueleza Maeneo na Hali** - Hufafanua matukio ya shairi.
2. **Kuonyesha Hisia** - Mandhari husaidia msikilizaji au msomaji kuhisi hisia za shairi.
3. **Kusaidia Uchambuzi** - Mandhari inaonyesha dhamira ya shairi.
4. **Kuhamasisha Mshikamano au Maadili** - Mandhari za kijamii hufundisha au kuonya.

(f) Mfano wa Shairi (Mandhari na Wahusika)

Shairi: "Umoja na Mshikamano wa Kijamii"

Mandhari: Kijiji cha asili, shamba, soko, na nyumba za watu.

Wahusika: Kijana, mzee, marafiki, wanyonge, jamii kwa ujumla.

Kijana alienda shuleni mapema,
Akiona wazee wakikusanya mizizi ya miti,
Wakiangalia ardhi, wakilia umaskini,
Moyo wake ukajawa huruma.

"Mzee, sote tuchangamkie,
Wanyonge hawa hawana msaada," alisema.

Mzee akacheka polepole,
"Ni kweli mwanangu, mshikamano ni nguvu,
Lakini lazima tutumie hekima."

Marafiki wake wakashirikiana,
Wakasaidia kila mmoja, wakashirikiana na jamii.

Wote wakashangilia mshikamano,
Viongozi walikubaliana, walisisitiza haki na usawa.

Kijana alifurahia, moyo ukijaa amani,
Akajua mshikamano huzaa maendeleo,
Wema huzaa heshima,
Na mshikamano huimarisha familia na jamii.

(g) Uchambuzi wa Shairi

Kipengele	Uchambuzi
Mandhari	Kijiji, shamba, nyumba, soko - hutoa muktadha wa kijamii na kihisia
Wahusika	Kijana (nafsi ya kwanza), Mzee, Marafiki, Wanyonge - kila mmoja anaonyesha tabia na hisia
Maudhui	Ushirikiano, mshikamano, msaada kwa jamii, maadili mema
Dhamira	Kuhamasisha mshikamano, kusaidia wanyonge, kuonyesha thamani ya mshikamano
Mbinu za Kisanaa	Methali: "Mshikamano ni nguvu", sitiari, takriri, lugha ya hisia
Mtindo	Rahisi, unaovutia, na unaonyesha hisia za wahusika

5.3 BUNILIZI - TAMTHILIA (MUUNDO NA MTINDO)

Mwongozo huu ni wa muda kwa mada ya mtaala husika. Kazi hii itaboreshwa na kusasishwa mara tu vitabu vya lazima vya kusomwa (set books) vya Gredi ya 10 vitakapotolewa na Serikali.

5.3.1 Utangulizi

- Tamthilia ni utanzu wa fasihi unaoonyeshwa kupitia kuigizwa au kuoneshwa matukio ya wahusika.
- Muundo na mtindo ni vipengele muhimu vinavyosaidia kuelewa mtiririko, ladha, na mvuto wa tamthilia.

(a) Maana ya Muundo na Mtindo

Kipengele	Maana
Muundo	Njia tamthilia imepangwa; ni mpangilio wa matukio, mihimili, na kipengele cha kutokea kwa tukio moja baada ya jingine.
Mtindo	Njia au mbinu ya uwasilishaji wa tamthilia; ni maneno, mdundo, midundo ya wahusika, ulinganifu, na mtindo wa kisanaa unaotumika kueleza matukio.

(b) Vipengele vya Muundo Katika Tamthilia

- 1. Utangulizi (Exposition)**
 - ✓ Hutoa maelezo ya wahusika, mahali, muda, na hali.
 - ✓ Mfano: *Tamthilia inaanza kijiji kidogo, wakiwa wahusika wakijitambulisha.*
- 2. Mtatizo / Mgogoro (Conflict/Problem)**
 - ✓ Shida au changamoto inayoibuliwa na wahusika.
 - ✓ Mfano: *Kijana anakabiliwa na ukosefu wa msaada kwa wanyonge.*
- 3. Matukio / Shughuli (Episodes / Events)**
 - ✓ Tukio la mfululizo ambalo linaonyesha hatua za mhusika.
 - ✓ Mfano: *Wahusika wanashirikiana kukusanya misaada kwa jamii.*
- 4. Kilele / Mwisho wa Mgogoro (Climax / Resolution)**
 - ✓ Shida inatatuliwa, au funzo linaonyeshwa.
 - ✓ Mfano: *Wenye nguvu wanasaidia wanyonge; mshikamano unathibitishwa.*
- 5. Hitimisho (Conclusion / Denouement)**
 - ✓ Ufafanuzi wa matokeo ya matukio, funzo, au maadili yaliyofikiwa.
 - ✓ Mfano: *Kijana anafurahi, jamii inapata mshikamano na maendeleo.*

(c) Vipengele vya Mtindo Katika Tamthilia

- 1. Mizani ya Lugha na Mdundo**
 - ✓ Lugha rahisi, ya kueleweka; mdundo unaongeza mvuto wa kuigiza.
 - ✓ Mfano: methali au sitiari zinatumiwa kueleza hekima ya jamii.

2. Matumizi ya Methali na Methali za Kisanaa

- ✓ Hutoa mafunzo na ladha ya kisanaa.
- ✓ Mfano: "Mshikamano ni nguvu, wema huzaa heshima."

3. Kurejelea / Takriri

- ✓ Neno, kauli, au methali inayorudiwa huimarisha ujumbe.
- ✓ Mfano: "Tushirikiane! Tushirikiane!"

4. Ulinganifu / Utandawazi

- ✓ Njia ya kuratibu matukio au hatua kwa mpangilio unaoleta mdundo.
- ✓ Mfano: Tukio la kusaidia jamii linafuatwa kwa hatua na kila hatua inaangaziwa.

5. Uhalisia wa Wahusika

- ✓ Wahusika huonyesha hisia halisi, mawazo, na tabia zinazoendana na maisha halisi.

(d) Umuhimu wa Muundo na Mtindo

1. **Kuweka mpangilio wa matukio** - Husaidia msomaji au msikilizaji kufuata simulizi.
2. **Kuongeza mvuto wa kisanaa** - Methali, mdundo, sitiari, na lugha ya kisanaa hufanya tamthilia kuvutia.
3. **Kueleza dhamira na maudhui** - Muundo na mtindo hufafanua mafunzo, maadili, na hekima ya tamthilia.
4. **Kuonyesha tabia za wahusika** - Mtindo huonyesha hisia na mtazamo wa wahusika.

(e) Mfano wa Tamthilia Fupi (Muundo na Mtindo)

Kichwa: "Mshikamano wa Kijamii"

Utangulizi:

Kijiji kidogo kilichojaa changamoto, wanyonge wakiteseka, vijana wakiwa na moyo wa kusaidia.

Mtatizo:

Wanyonge hawana msaada, wakiishi kwa maumivu na taabu, jamii haikusudi kushirikiana.

Matukio:

- Kijana anakutana na mzee: "Mzee, tusaidie wanyonge hawa!"
- Mzee: "Ni wema wako, lakini tufanye kwa hekima."
- Vijana wanashirikiana kukusanya misaada: chakula, mavazi, dawa.
- Methali: "Wema huzaa heshima, mshikamano huzaa maendeleo."

Kilele / Mwisho wa Mgogoro:

Wanyonge wanapata msaada, mshikamano unaimarika, jamii inafurahia maendeleo.

Hitimisho:

Kijana anafurahia, moyo ukijaa amani, jamii inapata mshikamano, maadili yanaimarishwa.

Uchambuzi wa Muundo na Mtindo:

Kipengele	Uchambuzi
Muundo	Utangulizi, Mtatizo, Matukio, Kilele, Hitimisho - kila hatua ina mpangilio na mdundo
Mtindo	Lugha rahisi, methali, sitiari, takriri, mdundo wa hisia, uhalisia wa wahusika
Mandhari	Kijiji, shamba, nyumba, soko - muktadha wa kijamii na kihisia
Wahusika	Kijana, Mzee, Wanyonge, Marafiki - kila mmoja ana hisia na dhamira
Dhamira	Kuhamasisha mshikamano, kusaidia wanyonge, kuonyesha maadili mema
Mbinu za Kisanaa	Methali, sitiari, mdundo, ulinganifu, personifikisho wa jamii

6.1 FASIHI SIMULIZI - MAIGIZO

6.1.1 Utangulizi

- **Maigizo ni utanzu wa fasihi unaooneshwa kwa vitendo, maneno, na hisia, ambapo wahusika huigizwa moja kwa moja.**
- Lengo: kuwasilisha simulizi au mashairi kwa njia ya kuona na kusikia, ili kueleza **maudhui, dhamira, na hisia.**

(a) Maana ya Maigizo

- Maigizo ni **kuigiza matukio, wahusika, au hisia kwa maneno na vitendo.**
- Ni njia ya kuonesha **simulizi** au **tamthilia** kwa usomaji au usikilizaji wa moja kwa moja.
- Mfano: mwanafunzi akiigiza shairi au tamthilia darasani, akieleza hisia na tabia za wahusika.

(b) Sifa za Maigizo

1. **Uhalisia wa Wahusika** - wahusika huigizwa kama watu halisi.
2. **Maelezo ya Matukio** - kila tukio linafuatwa kwa mpangilio wa muundo.
3. **Hisia na Hisia za Kihisia** - hisia huonyeshwa kwa sauti, miondoko, na ishara.
4. **Utendaji wa Mwili (Body Language)** - ishara za mikono, misimamo, na macho husaidia kueleza maana.
5. **Kutumia Methali na Methali za Kisanaa** - kuimarisha mafunzo na ujumbe.
6. **Muundo na Mtindo** - kuna utangulizi, mzozo, kilele, na hitimisho.
7. **Mandhari na Mahali** - mahali pa tukio hutoa muktadha.

(c) Umuhimu wa Maigizo Katika Jamii

- **Kuelimisha** - huwasilisha mafunzo ya maadili, historia, au hekima.
 - Mfano: "*Wema huzaa heshima; mshikamano huzaa maendeleo.*"
- **Kuburudisha** - wanafunzi au jamii hujikuta kwenye burudani.
- **Kuonyesha Maadili** - kushirikiana, kuheshimiana, kuonya dhidi ya maovu.
- **Kuhifadhi Utamaduni** - kuonesha mila, desturi, na tamaduni za jamii.
- **Kuongeza Uelewa wa Jamii** - kuelewa hisia, mgogoro, na tabia za wahusika.

(d) Vipera/Vipengele vya Maigizo

1. **Wahusika** - ni wale wanaoigizwa: watu, wanyama, au vitu vilivyo na tabia ya binadamu.
2. **Mandhari** - sehemu au mazingira yanayohusiana na matukio.
3. **Matukio/Mzouko** - mfululizo wa vitendo au tukio la mhusika.
4. **Hisia** - huzuni, furaha, wivu, upendo, au hasira huonyeshwa moja kwa moja.
5. **Mdundo wa Lugha** - methali, sitiari, takriri, au maneno yenye ladha ya kisanaa.
6. **Ulinganifu wa Matukio** - hatua huendeshwa kwa mpangilio unaofaa kuelewa simulizi.

(e) Mbinu za Kisanaa Katika Maigizo

- **Methali / Methali za Kisanaa** - kuimarisha ujumbe:
 - ✓ *Mfano:* "Mshikamano ni nguvu; wema huzaa heshima."
- **Sitiari** - methali inayorudiwa: "Tushirikiane! Tushirikiane!"
- **Takriri** - neno au wazo linarudiwa kuisitiza hisia.
- **Personifikisho** - wanyama au vitu hupewa tabia ya binadamu.
- **Ulinganifu / Mdundo wa Vitendo** - hatua zinaraushwa kwa mpangilio wa kuisimua.

(f) Mfano wa Maigizo Ndefu (Kuigiza Shairi / Tamthilia)

Kichwa: "Mshikamano wa Vijana"

Mandhari: Kijiji kidogo, shule, shamba, nyumba za familia.

Wahusika: Kijana, Mzee, Marafiki, Wanyonge.

Shairi / Maigizo:

Kijana alitembea mapema asubuhi,
Akiona wazee wakiwa wanakusanya chakula shambani,
Moyo wake ukajaa huruma na mshikamano.

"Mzee, tusaidie wanyonge hawa," alisema kwa sauti ya matumaini.

Mzee akacheka polepole:
"Ni kweli mwanangu, mshikamano ni nguvu,
Lakini tuwe waangalifu."

Marafiki walijitokeza, wakashirikiana na kijana,
Wakikusanya chakula, mavazi, na dawa kwa wanyonge.

"Tushirikiane, tushirikiane!" walirudia kwa sauti moja.

Mwisho, wanyonge walipata msaada,
Jamii ikaungana kwa mshikamano,
Furaha na amani zikaenea kijijini.

Uchambuzi wa Maigizo:

Kipengele	Uchambuzi
Mandhari	Kijiji, shule, shamba - muktadha wa kijamii na kihisia
Wahusika	Kijana, Mzee, Marafiki, Wanyonge - wahusika wenye tabia na hisia halisi
Matukio	Kijana kuona wanyonge, kuomba msaada, kusanikisha misaada
Mbinu za Kisanaa	Methali, sitiari, takriri, personifikisho, mdundo wa vitendo
Dhamira / Ujumbe	Kuhamasisha mshikamano, kusaidia wanyonge, kukuza maadili mema
Mtindo	Lugha rahisi, inayovutia, yenye hisia za kweli

6.2 USHAIRI - UCHAMBUZI WA MUUNDO

6.2.1 Utangulizi

- Muundo wa shairi ni mpangilio wa vipengele vya kifani na kimaudhui vinavyounda shairi lote.
- Muundo husaidia kusoma, kuelewa, na kufurahia ladha ya shairi.
- Kila shairi lina vipengele vya muundo vinavyounganishwa ili kutoa hisia, ujumbe, na uhalisia wa ushairi.

(a) Maana ya Muundo Katika Ushairi

- Ni mpangilio wa mistari, beti, mizani, vina, na mbinu za kisanaa zinazounda shairi.
- Muundo huonyesha mlolongo wa mawazo na hisia, na huimarisha kurarua na urari wa shairi.
- Mfano wa ufafanuzi:
 - ✓ "Shairi ni nyumba, muundo wake ni msingi na kuta zinazoimarisha ujumbe."

(b) Vipengele vya Muundo Katika Shairi

1. Mistari (Lines)

- ✓ Kila mistari hubeba wazo au hisia.
- ✓ Mfano:

Elimu ni mwanga,
Hufukuza giza la ujinga.

2. Beti (Stanza)

- ✓ Mkusanyiko wa mistari, mara nyingi 2 au zaidi.
- ✓ Huunda kipande cha wazo.
- ✓ Mfano:

Umoja ni nguvu,
Utengano ni udhaifu,
Tukishikamana sote,
Taifa litapata fahari.

3. Mizani (Rhythm / Meter)

- ✓ Idadi ya silabi katika mstari, huleta **mdundo wa kimapokeo**.
- ✓ Mashairi ya kimapokeo yana mizani thabiti.

4. Vina (Rhyme)

- ✓ Mfanano wa sauti mwishoni mwa mstari.
- ✓ Hufanya shairi liimbike au likaririke.
- ✓ Mfano:

Wema huleta amani,
Chuki huchochea hasarani.

5. Lugha ya Mkato (Conciseness)

- ✓ Maneno machache hubeba maana pana.
- ✓ Husaidia kusisitiza ujumbe.

6. Mbinu za Kisanaa (Figures of Speech)

- ✓ Tashbihi (simile), sitiari (metaphor), takriri (repetition), jazanda, personifikisho.
- ✓ Mfano wa sitiari: *Elimu ni funguo ya maisha*.

7. Mdundo na Urari (Flow / Melody)

- ✓ Huongeza urari wa kusoma au kuimba.
- ✓ Hufanya shairi kuvutia zaidi.

(c) Umuhimu wa Vipengele vya Muundo

1. **Kueleza Ujumbe kwa Ufafanuzi** - kila mstari na beti huchangia ujumbe.
2. **Kueleza Hisia** - mizani na vina husaidia hisia kufika kwa msomaji au msikilizaji.
3. **Kuchangamsha Hisia** - urari na mdundo hufanya shairi liwe na mvuto wa kihisia.
4. **Kuhifadhi Ufasihi** - maneno mafupi na methali huimarisha ladha ya ushairi.
5. **Kuimarisha Hisia na Uelewa** - mtiririko wa mstari na beti husaidia msomaji kuelewa wazo kuu.

(d) Mfano wa Shairi Ndefu (Uchambuzi wa Muundo)

Kichwa: "Nguvu ya Umoja"

Umoja ni nguvu,
Utengano ni udhaifu,
Wote tukishikamana,
Taifa litaendelea.

Wema huzaa amani,
Chuki huzaa hasara,
Marafiki tukishirikiana,
Furaha hutawala kila kona.

Vijana wakishirikiana,
Wazee wakiwa karibu,
Jamii inajaa mshikamano,
Mbele ni mwangaza wa amani.

Uchambuzi wa Muundo:

Kipengele	Uchambuzi
Mistari	12 mistari, kila mistari una wazo kuu au hisia
Beti	3 beti, kila beti ina wazo la kipekee
Mizani	Mizani ya kimapokeo kwenye beti ya kwanza na ya pili
Vina	Mistari 2-2 ina vina: nguvu-udhaifu, amani-hasara
Lugha ya Mkato	Maneno mafupi yenye maana pana, rahisi kuelewa
Mbinu za Kisanaa	Methali, sitiari, takriri, personifikisho (jamii inajaa mshikamano)
Mdundo na Urari	Mistari yenye urari wa kiasili, inayoweza kuimbwa

6.3 BUNILIZI - RIWAYA

Mwongozo huu ni wa muda kwa mada ya mtaala husika. Kazi hii itaboreshwa na kusasishwa mara tu vitabu vya lazima vya kusomwa (set books) vya Gredi ya 10 vitakapotolewa na Serikali.

6.3.1 Utangulizi

- Riwaya ni simulizi ndefu ya uhalisia wa maisha ya wahusika, inayojumuisha matukio, migogoro, na maendeleo ya wahusika.
- Maudhui ni vitu vinavyohusiana na wazo kuu, simulizi, au ujumbe wa riwaya.
- Dhamira ni sababu au lengo la mwandishi kuandika riwaya - inaweza kuwa kufundisha, kuonya, burudisha, au kuhifadhi utamaduni.

(a) Maana ya Maudhui na Dhamira

- **Maudhui:** wazo kuu, simulizi, au taarifa zinazofanya riwaya kuwa na maana.
 - ✓ Mfano: Maisha ya kijiji, migogoro ya familia, mapenzi, uadui, maendeleo ya jamii.
- **Dhamira:** lengo kuu la mwandishi - ni kueleza ujumbe au mafunzo kwa wasomaji.
 - ✓ Mfano: kuonyesha umuhimu wa mshikamano wa kijamii, kuonya dhidi ya ufisadi, kuhamasisha elimu.

(b) Sifa na Aina za Maudhui

1. **Maudhui ya Kijamii** - huonesha maisha ya jamii na tabia za watu.
 - ✓ Mfano: jamii inashirikiana kushughulikia umasikini.
2. **Maudhui ya Kihisia / Kibinafsi** - mapenzi, wivu, huzuni, furaha.
3. **Maudhui ya Kiutamaduni** - mila, desturi, sherehe, na historia za jamii.
4. **Maudhui ya Kiadabikishaji** - mafunzo ya maadili, uwajibikaji, mshikamano.

(c) Njia za Kuwasilisha Maudhui katika Riwaya

- **Kutumia Wahusika** - matendo na mazungumzo ya wahusika huonesha maudhui.
- **Migogoro** - migogoro huonyesha masuala muhimu, thamani, au dhima.
- **Mandhari / Mazingira** - sehemu na muda huongeza uhalisia na kueleza ujumbe.
- **Maelezo ya Mwendelezo** - mpangilio wa matukio unaeleza historia au kisa kikamilifu.
- **Uchunguzi wa Hisia** - kuonesha hisia za wahusika kwa maneno, mtazamo, au matendo.

(d) Umuhimu wa Kuchambua Maudhui na Dhamira

1. **Kuelewa Ujumbe** - msomaji au msikilizaji huweza kuelewa ujumbe wa mwandishi.
2. **Kukumbuka Mafunzo** - maudhui na dhamira huimarisha mafunzo ya maisha.
3. **Kuendeleza Hisia** - msomaji anaungana kihisia na wahusika.
4. **Kuhifadhi Utamaduni** - riwaya hufundisha mila, desturi, historia, na tamaduni.
5. **Kuonyesha Uhalisia wa Jamii** - migogoro na maendeleo ya wahusika huwakilisha maisha ya jamii.

(e) Mfano wa Riwaya Fupi na Uchambuzi wa Maudhui na Dhamira

Kichwa: *"Ushirikiano wa Vijana"*

Mandhari: Kijiji kidogo, shule, shamba, nyumba za familia.

Wahusika: Kijana, Mzee, Marafiki, Wanyonge

Riwaya:

Kijana aliangalia kijiji chake asubuhi,
Akiona wazee wakiwa wanakabiliana na umasikini.

Moyo wake ukajaa huruma,
Akatoa wazo: "Tushirikiane kusaidia wanyonge."

Marafiki wake walikubaliana,
Wakiunganisha nguvu, wakikusanya chakula, mavazi na dawa.

Mzee akakubaliana: "Mshikamano ni nguvu, lakini tuwe waangalifu."

Kwa siku kadhaa, kijiji kikiwa kimeunganishwa,
Wanyonge walipata msaada, furaha ikaenea,
Na mshikamano ulidumu.

Uchambuzi wa Maudhui na Dhamira

Kipengele	Uchambuzi
Maudhui Kuu	Ushirikiano, mshikamano wa kijamii, kusaidia wanyonge
Maudhui ya Kihisia	Huruma, matumaini, furaha, mshikamano
Dhamira	Kuhamasisha mshikamano, kusaidia wanyonge, kukuza maadili mema
Njia za Kuwasilisha	Matendo ya wahusika, mazungumzo, migogoro, mshikamano wa kijamii
Mandhari	Kijiji, shule, shamba - mazingira ya kijamii na kihisia
Wahusika	Kijana, Mzee, Marafiki, Wanyonge - wahusika wa kweli na wenye tabia halisi
Mbinu za Kisanaa	Methali: "Mshikamano ni nguvu"; Takriri: "Tushirikiane!"; Personifikisho: kijiji kikija furaha

7.1 FASIHI - SIMULIZI

7.1.1 Hadithi: Ngano za Mazimwi na Mighani

(a) Maana ya Ngano za Mazimwi na Mighani

- **Ngano za Mazimwi:**
Hadithi za kale zinazohusisha **wazimu, pepo, viumbe wa ajabu**, ambazo zinatokea katika **siku za zamani** au **maeneo ya siri**, mara nyingi zinafunza **mafunzo ya maadili** au **kuonya jamii**.
- **Mighani:**
Hadithi zinazohusisha **hali halisi ya jamii, watu wa kawaida, na maisha ya kila siku**, zinazoeleza **matukio ya kimaadili, hila, ujanja, au msukumo wa maisha**.

Mfano wa Maana Fupi:

Ngano za mazimwi ni hadithi za kipekee, zenye pepo au viumbe wa ajabu;

Mighani ni hadithi zinazohusiana na maisha ya kawaida ya binadamu.

(b) Sifa za Ngano za Mazimwi na Mighani

Kipengele	Ngano za Mazimwi	Mighani
Wahusika	Viumbe wa ajabu, pepo, mazimwi	Watu wa kawaida, wanajamii
Mandhari	Maeneo ya siri, misitu, milima	Kijiji, shamba, shule, nyumba
Uhalisia	Hatari, ajabu, ya kisanii	Halisi, ya kweli, yenye uhalisia wa kijamii
Ujumbe / Dhamira	Kuonya, kufundisha maadili, kuelimisha	Kuonyesha hekima ya maisha, ujanja, mafunzo ya kijamii
Nguvu ya Hisia	Hofu, mshangao, hofu ya ajabu	Furaha, hila, mshikamano wa kijamii
Muundo	Mashairi madogo au simulizi mafupi	Simulizi ya kawaida yenye mpangilio wa matukio

(c) Vipengele vya Ngano za Mazimwi na Mighani

1. Wahusika (Characters)

- ✓ Huwa na sifa maalumu: mazimwi ni wa ajabu, mighani ni wa kawaida.
- ✓ Huonyesha **maadili au tabia** kwa jamii.

2. Mandhari (Setting)

- ✓ Eneo na muda husisitiza maudhui ya hadithi.
- ✓ Ngano za mazimwi: misitu, milima, nyumba za kale
- ✓ Mighani: kijiji, shamba, masoko, nyumba

3. Migogoro (Conflict)

- ✓ Hutokea kati ya wahusika au kati ya binadamu na nguvu za ajabu.
- ✓ Mfano: kijana kukabiliana na pepo au majambazi wa kijiji

4. Ujumbe / Dhamira

- ✓ Kuhamasisha maadili mema, kuonya dhidi ya maovu, kufundisha hekima ya maisha.

5. Muundo

- ✓ Mistari na beti (kwa ngano za mazimwi)
- ✓ Mpangilio wa matukio: kuanzisha, kuendeleza, kufikia kilele, kutatua
- ✓ Matukio yanayojirudia husaidia **kukariri na kuimba**

6. Mbinu za Kisanaa

- ✓ Methali, sitiari, tashbihi, personifikisho
- ✓ Huongeza ladha ya hadithi na kuvutia wasomaji/waskilizaji

(d) Umuhimu wa Ngano za Mazimwi na Mighani Katika Jamii

1. Kuhifadhi Utamaduni

- ✓ Hadithi hurekodi historia, mila, desturi na tamaduni za jamii.

2. Kufundisha Maadili

- ✓ Kuonyesha tabia njema: uaminifu, mshikamano, heshima kwa wazee.

3. Kuchangamsha Hisia

- ✓ Ngano za mazimwi huleta mshangao na hofu ya kimaajabu
- ✓ Mighani huleta furaha na mshikamano wa kijamii

4. Kukuza Ubunifu wa Kijamii

- ✓ Wanafunzi au vijana hujifunza ujanja, hekima, na mbinu za kushughulikia matatizo

5. Kuongeza Uelewa wa Kihistoria

- ✓ Hadithi zinatoa picha ya maisha ya zamani na utamaduni wa jamii

(e) Mfano wa Ngano za Mazimwi

Kichwa: "Kijana na Pepo wa Misitu"

Palikuwa na kijana aitwaye Juma, aliyeshi kijijini pembezoni mwa misitu mikubwa.

Siku moja, akiwa akikusanya kuni, alikutana na pepo wa ajabu aliyekaa juu ya mti mkubwa.

Pepo alimwambia: "Usitoke misituni usiku, maana hatari ipo nyingi."

Lakini Juma alisita na kuendelea na shughuli zake.

Usiku uliyo fuata, pepo akamfanya Juma kuona ndoto za ajabu, ambapo alikuwa akikabiliana na vizimwi, akifundishwa maadili ya ujasiri, uaminifu na heshima kwa wazee.

Asubuhi, Juma aliamua kufundisha vijana wenzake umuhimu wa kuzingatia maneno ya wazee na kuthamini mila ya jamii.

Uchambuzi:

Kipengele	Uchambuzi
Wahusika	Juma (kijana), Pepo (muhimu wa maadili na ujasiri)
Mandhari	Misitu mikubwa, kijiji cha pembezoni
Migogoro	Juma kukabiliana na pepo wa misitu na ndoto za ajabu
Ujumbe / Dhamira	Kuhimiza heshima kwa wazee, ujasiri, maadili mema
Mbinu za Kisanaa	Personifikisho (pepo), methali, tashbihi
Muundo	Mpangilio wa matukio: kuanzisha → ndoto → kufundisha → suluhisho

(f) Mfano wa Mighani

Kichwa: "Hekima ya Mzee Kijijini"

Kijiji kimoja kilikuwa na balaa la wanyama kuharibu mashamba.

Wanafunzi walishindwa kulinda mazao yao.

Mzee wa kijiji alikusanya vijana wote, akawafundisha mbinu za kushirikiana, kutumia hekima na ujanja wa kijamii.

Kwa kushirikiana, waliweza kulinda mashamba, kuokoa mazao, na kufundisha wanyonge umuhimu wa

mshikamano.

Hekima ya mzee iliwafundisha vijana kuwa **ushirikiano ni nguvu**, na ujanja ni muhimu katika maisha ya kila siku.

Uchambuzi:

Kipengele	Uchambuzi
Wahusika	Mzee (mwanafunzi wa hekima), Vijana (wapokeaji wa mafunzo), Wanyonge (wasaidizi)
Mandhari	Kijiji, mashamba
Migogoro	Wanyama kuharibu mazao, changamoto ya kijamii
Dhamira / Ujumbe	Kuonyesha hekima ya wazee, mshikamano, ujanja wa kijamii
Mbinu za Kisanaa	Methali, tashbihi, sitiari
Muundo	Utangulizi → migogoro → usuluhisho → mafundisho

(g) Shughuli za Mwanafunzi (CBC)

- ✓ Kusoma au kusikiliza masimulizi ya ngan

7.2 USHAIRI - MTINDO

7.2.1 Tashbihi, Sitiari, Tashihisi

(a) Maana ya Tashbihi, Sitiari na Tashihisi

1. Tashbihi (Simile / Comparison)

- ✓ Ni kulinganisha kitu kimoja na kingine kwa kutumia maneno kama "kama," "sawa na," "pamoja na," "sawa na" ili kutoa picha ya wazi au hisia.
- ✓ Inasaidia kuifanya lugha ya shairi kuwa hai na yenye picha angavu.

Mfano:

Moyo wangu ni kama shina la mti uliozama mvua,
Ukikauka kidogo, huburudika tena kwa jua.

2. Sitiari (Metaphor / Implication)

- ✓ Ni kulinganisha bila kutumia maneno ya kulinganisha, badala yake, kitu kimoja kinachoitwa kimo kingine.
- ✓ Inatoa hisia ya umoja wa maana na uhalisia wa hisia.

Mfano:

Moyo wangu ni shina la mvua,
Ukikauka huburudika tena.

3. Tashihisi (Personification / Anthropomorphism)

- ✓ Ni kutoa sifa za binadamu kwa kitu kisicho na maisha.
- ✓ Huongeza ladha ya shairi na kufanya maneno yawe hai, yanayojieleza.

Mfano:

Mto ulilia usiku mzima,
Ukiomba kuwa na mwelekeo wa usiku wa amani.

(b) Kutambua Tashbihi, Sitiari na Tashihisi katika Ushairi

• Tashbihi:

"Macho yako ni kama nyota zinazoangaza usiku wa giza"

- ✓ Kulinganisha macho na nyota kwa kutumia "kama".

• Sitiari:

"Macho yako ni nyota zinazong'ara"

- ✓ Hakuna neno la kulinganisha, lakini picha inabaki sawa.

• Tashihisi:

"Viti vililia kwa woga wakati walipoona wimbi likipiga pwani"

- ✓ Viti vina sifa za binadamu (kugia, kuogopa).

(c) Umuhimu wa Tashbihi, Sitiari na Tashihisi Katika Ushairi

1. Kutoa picha angavu ya hisia

- ✓ Wasomaji/waskilizaji wanaweza kuona taswira ya kweli ya kile kinachozungumziwa.

2. Kuweka uhalisia wa hisia

- ✓ Shairi linaweza kuonyesha hisia ya huzuni, furaha, au mshangao kwa njia yenye nguvu zaidi.

3. Kuongeza mvuto wa kifasihi

- ✓ Mashairi yanapokuwa na mtindo mzuri, yanafanya msomaji au msikilizaji kuendelea kusoma au kusikiliza.

4. Kufanya maneno yawe hai

- ✓ Tashihisi huifanya lugha iwe ya moja kwa moja na inayoeleweka, ikiburudisha na kuelimisha.

5. Kuhamasisha ubunifu

- ✓ Wasomaji huweza kutumia mbinu hizi kujenga picha zao za kipekee za kimtindo.

(d) Mfano wa Shairi

Kichwa: *"Usiku wa Nyota na Moyo Wangu"*

Usiku umechukua mji mzima,
Nyota zinacheka juu ya mlima,
Moyo wangu ni kama shina la mti uliozama mvua,
Ukikauka kidogo, huburudika tena kwa jua.
Anga lililia kama mtoto aliyesahau nyumba yake,
Kila pepo linapita, linagusa nywele za usiku,
Miti inacheka kwa siri, wakikumbuka maisha ya mchana,
Mto unalia, unaomba kuwa na amani ya milele.
Lakini jua linapanda taratibu,
Nyota huficha sura zao nyuma ya wingu,
Na moyo wangu unaruka kwa furaha,
Kwa kuwa upepo wa asubuhi unaleta tumaini mpya.

Uchambuzi wa Mtindo:

Kipengele	Mfano / Uchambuzi
Tashbihi	"Moyo wangu ni kama shina la mti uliozama mvua"
Sitiari	"Moyo wangu unaruka kwa furaha" - moyo huchukuliwa kama kitu chenye maisha
Tashihisi	"Anga lililia kama mtoto aliyesahau nyumba yake", "Miti inacheka kwa siri"
Ujumbe / Dhamira	Kutoa taswira ya hisia za moyo, matumaini, na uhai wa asili
Mandhari	Usiku, mlima, mto, jua la asubuhi
Muundo	Mistari 12, beti 1, vina vinaendana, maneno ya kisanii yanayojirudia

(e) (Mfano wa Tashihisi na Sitiari)

Kichwa: "Bahari ya Hisia"

Bahari ililia kwa woga, ikijua hali ya mvua,
Mawimbi yalikingimbilia pwani kama wanyama waliokimbia dhoruba,
Jua lilitabasamu taratibu, likiguswa na wimbi,
Mlingano wa upepo na maji ulikuwa wimbo wa maisha.
Samaki walicheza chini ya mawimbi, wakicheka bila sauti,
Mto ulilia kwa huzuni, lakini miti ilifurahi,
Anga lilifumbata mawingu, lakini nyota zilikuwa na hofu ya kupotea,
Na moyo wangu ulipenda kila kishikio cha dunia.

Uchambuzi:

- **Tashihisi:** "Bahari ililia kwa woga", "Mto ulilia kwa huzuni", "Miti ilifurahi"
- **Tashbihi:** "Mawimbi yalikingimbilia pwani kama wanyama waliokimbia dhoruba"
- **Sitiari:** "Jua lilitabasamu taratibu"
- **Dhamira:** Kuonyesha uhalisia wa hisia na uhai wa mazingira

(f) Shughuli za Mwanafunzi (CBC)

- ✓ Kutambua tashbihi, sitiari, na tashihisi katika mashairi yaliyosomwa au kusikilizwa

7.3 BUNILIZI - RIWAYA

Mwongozo huu ni wa muda kwa mada ya mtaala husika. Kazi hii itaboreshwa na kusasishwa mara tu vitabu vya lazima vya kusomwa (set books) vya Gredi ya 10 vitakapotolewa na Serikali.

7.3.1 Wahusika na Mandhari

(a) Maana ya Wahusika na Mandhari

1. Wahusika

- ✓ Ni watu, wanyama, au vitu vinavyoshiriki matukio ndani ya riwaya.
- ✓ Wahusika husaidia kusogeza mbele hadithi, kuonyesha maadili, tabia, na matatizo ya jamii.

Aina za wahusika:

- ✓ **Mwenye jukumu kuu (Protagonist):** Ndiyo mhusika mkuu anayefuata hadithi.
- ✓ **Mpinzani (Antagonist):** Mhusika anayekingia au kuleta changamoto.
- ✓ **Wahusika wa pili (Secondary):** Wanaosaidia kueleza matukio au kujenga mazingira.

Mfano wa Riwaya:

Katika riwaya ya "Siku Njema ya Juma":

- ✓ **Juma:** Mhusika mkuu, kijana mwenye ndoto ya kuelimika.
- ✓ **Mwalimu Mwita:** Mpinzani kwa sababu anamlazimisha Juma kufanya kazi badala ya kusoma.
- ✓ **Familia ya Juma:** Wahusika wa pili wanaosaidia kueleza hali ya maisha ya kijana.

2. Mandhari

- ✓ Ni mahali, wakati, na hali ambapo matukio ya riwaya hutokea.
- ✓ Mandhari husaidia kuunda taswira ya kimtazamo na hisia kwa msomaji.

Vipengele vya Mandhari:

- ✓ **Mahali:** Shule, mji, kijiji, msitu, pwani, nyumba, barabara, n.k.
- ✓ **Wakati:** Mchana, usiku, majira ya mvua, kipindi cha sherehe, historia, au sasa.
- ✓ **Hali:** Hali ya furaha, huzuni, vita, amani, njaa, au maridhiano.

Mfano wa Mandhari:

*"Jua lilikuwa liking'aa majira ya mchana,
Shule ya Kijiji cha Nyakio ilijawa na vicheko vya watoto,
Lakini mvua ya machungu ya maisha ilikumba familia ya Juma."*

(b) Usawiri wa Wahusika Katika Riwaya

- Wahusika huonyeshwa kupitia:
 1. **Tabia zao** - matendo na maamuzi yao.
 2. **Mizizi ya hisia na mawazo** - jinsi wanavyofikiri na kuhisi.
 3. **Mawasiliano** - maneno na mazungumzo.
 4. **Mawazo ya waandishi** - maelezo ya mwandishi juu ya mhusika.

Mfano wa Uchambuzi wa Wahusika:

Riwaya: *"Siku Njema ya Juma"*

- **Juma:** Mhusika mwenye ndoto na shauku ya elimu.
- **Usawiri:**
 - ✓ Tabia: Anapenda kusoma, huchangamkia fursa.
 - ✓ Hisia: Ana hofu ya kushindwa lakini anakabiliana nayo kwa bidii.
 - ✓ Mazungumzo: Anaeleza malengo yake kwa ujasiri.

(c) Umuhimu wa Wahusika Katika Riwaya

1. **Kusogeza hadithi mbele** - Wahusika wanachukua hatua zinazoendesha plot.
2. **Kuonyesha maadili na mifumo ya tabia** - Tabia zao zinatufundisha: uaminifu, ujasiri, heshima, au udanganyifu.
3. **Kutoa funzo la maisha** - Uhusiano na matukio huelimisha msomaji.
4. **Kuchangia burudani** - Wahusika wanafanya hadithi kuwa ya kuvutia.

Mfano wa Funzo:

Tabia ya kujituma ya Juma inatufundisha **kujipanga, kufanya bidii, na kutokata tamaa.**

(d) Umuhimu wa Mandhari Katika Riwaya

1. **Kuunda hisia na taswira** - Mandhari hutoa hali ya kihisia: huzuni, furaha, au hofu.
2. **Kueleza wakati na mahali** - Husaidia msomaji kuelewa muktadha wa matukio.
3. **Kusaidia usawiri wa wahusika** - Mahali wanapoishi na hali za maisha huathiri tabia na maamuzi yao.
4. **Kuongeza uhalisia wa riwaya** - Mandhari huifanya riwaya iwe halisi na inayoeleweka.

Mfano wa Uchambuzi wa Mandhari:

Mandhari: Shule ya kijiji + majira ya mvua + familia maskini

- Hali hii inaonyesha **changamoto za maisha**, zinazoathiri tabia ya Juma.

(e) Aina za Mandhari Katika Riwaya

1. **Mandhari ya Kihistoria** - Tukio limewekwa katika historia au matukio ya zamani.
2. **Mandhari ya Kijamii** - Tukio linaelezea jamii, maisha ya kijamii, au migogoro.
3. **Mandhari ya Kiasili / Mazingira** - Asili, mto, mlima, pwani, msitu.
4. **Mandhari ya Hisia** - Hali ya moyo, huzuni, furaha, au hofu.

8.1 FASIHI - SIMULIZI

8.1.1 Semi - Misemo na Nahau

(a) Maana ya Semi, Misemo na Nahau

1. Semi

- ✓ Ni **maneno, usemi au kauli fupi** yanayowasilisha maana fulani, fikra, au funzo kwa jamii.
- ✓ Semi hutumika katika **fasihi simulizi** kama sehemu ya mazungumzo au maelezo ya msimulizi.

2. Misemo

- ✓ Ni **maneno au usemi wa kifupi unaofundisha au kuelimisha** kwa njia ya methali, methali yenye mafumbo, au methali za maisha ya kila siku.
- ✓ Mfano:

- *"Haba na haba hujaza kibaba."*
- Hii inafundisha kuhusu **kujipanga kidogo kidogo kuweza kufanikisha jambo kubwa.**

3. Nahau

- ✓ Ni **methali au methali za kihistoria** zinazotumia methali za methali, methali za methali au methali za methali za methali (kama methali)
- ✓ Huonesha **hekima, hekima ya jamii au methali ya kitamaduni.**
- ✓ Mfano:
 - *"Akili ni mali."*
 - Hii inatufundisha kuwa **fahamu ni rasilimali muhimu kuliko mali.**

(b) Kutambua Misemo na Nahau

- **Katika matini ya fasihi simulizi, misemo na nahau hutokea kwenye:**
 1. Mazungumzo ya wahusika
 2. Maelezo ya msimulizi
 3. Methali zinazotumika kufafanua hali ya maisha au tabia
- **Mfano wa methali ndani ya semi simulizi:**

Msimulizi:

"Juma alijaribu kumsaidia mdogo wake, akamwambia,

'Haba na haba hujaza kibaba.'

Hii ilikuwa methali ya hekima kumfundisha uvumilivu."

(c) Vipengele vya Misemo na Nahau

1. **Methali** - Semi fupi zenye funzo:
 - ✓ Mfano: *"Bahati haiji mara mbili."*
2. **Methali ya Methali / Usemi wa Methali** - Methali zenye mafumbo au mfanano:
 - ✓ Mfano: *"Kila ndege huruka na mbawa zake."*

3. **Methali ya Kihistoria / Methali za Kitamaduni** - Methali zinazoeleza desturi au hekima ya jamii:

✓ Mfano: "Maji hulea wavuvi."

4. **Mashairi / Utunzi mfupi wenye semi:**

✓ Semi au methali zinaweza kuingizwa kama mashairi mafupi:

*"Kila nyota ina mwangaza wake,
Kila mtu ana nafasi yake duniani."*

(d) Kuchanganua Misemo na Nahau Katika Matini

• **Njia za uchambuzi:**

1. Tambua methali/semi zinazotumika
2. Eleza maana halisi na mafumbo
3. Bainisha funzo au dhamira ya semi/nahau
4. Angalia mtazamo wa wahusika au msimulizi

Mfano wa uchambuzi:

Semi: *"Haba na haba hujaza kibaba."*

- Maana: Kufanya kidogo kidogo husaidia kufanikisha jambo kubwa
- Dhamira: Kuhimiza uvumilivu, kupanga, na bidii
- Mahali palipotumika: Mzungumzo kati ya Juma na mdogo wake

(e) Nafasi ya Misemo na Nahau Katika Jamii

1. **Kuhifadhi hekima ya jamii** - Methali hutunza **methali za kitamaduni**.
2. **Kuelimisha** - Semi na methali huelimisha kuhusu maadili, ujasiri, na uvumilivu.
3. **Kuburudisha** - Semi na methali mara nyingi huimbwa au kusemwa kwa ladha ya kishairi.
4. **Kuonyesha utambulisho wa kitamaduni** - Methali hufafanua desturi, mila, na hekima za jamii.

Mfano wa Matumizi ya Jamii:

- Wazee wanapofundisha vijana, husema:
"Akili ni mali."
- Hii inawafundisha vijana umuhimu wa maarifa na elimu.

(f) Kutumia Misemo na Nahau Katika Tungo za Fasihi Simulizi

- Semi na methali zinaweza kuingizwa katika:

1. Mazungumzo ya wahusika

Juma alimuambia mdogo wake:

"Kila ndege huruka na mbawa zake."

2. Maelezo ya msimulizi

Msimulizi:

"Bahati haiji mara mbili," akionyesha hatari ya kuacha fursa.

3. Mashairi ya kifupi ndani ya simulizi

"Haba na haba hujaza kibaba,

Kila hatua ya kidogo huleta mafanikio makubwa."

(g) Mashairi Marefu Yanayotumia Misemo na Nahau

Mfano 1 - Ushairi Simulizi:

"Jua lilipochomoza kijijini,

Juma aliamua kwenda shuleni,

Mwalimu aliketi kando akimkumbusha,

'Akili ni mali,' alisema kwa sauti ya hekima.

Juma alisogea mbele,

Kila hatua yake ilikuwa methali inayoishi,

'Haba na haba hujaza kibaba,'

Akijua kuwa kila kidogo kinapangwa, kilicho kikubwa hufanikishwa."

Mfano 2 - Semi Katika Methali:

"Kila ndege huruka na mbawa zake,

Kila mwanafunzi anajua uwezo wake,

*Akilini mwake ni taa inayong'aa,
Hekima ni mwanga unaoongoza."*

Uchambuzi:

- Semi na methali hutoa **funzo la maisha**, huonyesha **tabia ya wahusika**, na huongeza **ladha ya kisiasa na kitamaduni** katika simulizi au shairi.
- Mashairi haya ni **mfano wa matumizi ya methali ndani ya fasihi simulizi**.

8.2 USHAIRI - MTINDO: Misemo, Nahau na Chuku

8.2.1 Maana ya Misemo, Nahau na Chuku

1. Misemo

- ✓ Ni maneno au methali fupi zenye **funzo, hekima au mafumbo** zinazotumika kufundisha, kuelimisha au kutoa tahadhari.
- ✓ Hutumika katika mashairi kutoa **mfiduo wa maadili na hekima ya maisha**.
- ✓ Mfano:
 - *"Haba na haba hujaza kibaba."* → Kufundisha uvumilivu na mpangilio.

2. Nahau

- ✓ Ni **methali za kitamaduni au methali fupi zenye hekima**, mara nyingi zinahusiana na historia, tamaduni au desturi za jamii.
- ✓ Mfano:
 - *"Akili ni mali."* → Kueleza umuhimu wa elimu na maarifa.

3. Chuku

- ✓ Ni **maneno au methali zinazotumika kumkosoa au kumtahadharisha mtu**.
- ✓ Hutumika kutoa **mwelekeo wa kimaadili au kusahihisha tabia**.
- ✓ Mfano:
 - *"Mbio hazina makazi kwa mjinga."* → Tahadhari kwa tabia zisizo za busara.

(b) Kutambua Misemo, Nahau na Chuku Katika Mashairi

- **Misemo** - Methali zinazofundisha au kutoa funzo
- **Nahau** - Methali za hekima za kitamaduni
- **Chuku** - Methali au methali zinazokosoa au kutoa tahadhari

Mfano katika shairi:

*"Kila nyota ina mwangaza wake,
Kila mwanafunzi anajua uwezo wake,
Haba na haba hujaza kibaba,
Akili ni mali, usiache kujifunza,
Mbio hazina makazi kwa mjinga."*

- Katika shairi hili:
 - ✓ Misemo: *"Haba na haba hujaza kibaba"*
 - ✓ Nahau: *"Akili ni mali"*
 - ✓ Chuku: *"Mbio hazina makazi kwa mjinga"*

(c) Umuhimu wa Misemo, Nahau na Chuku Katika Ushairi

1. **Kueleza hekima ya jamii** - Methali na misemo hupeleka hekima kutoka kizazi kimoja hadi kingine.
2. **Kueleza maadili na mafunzo** - Chuku hutumia kushinikiza maadili na tabia njema.
3. **Kuongeza mvuto wa shairi** - Matumizi ya methali, misemo na chuku hufanya mashairi kuwa ya ladha na ya kuvutia.
4. **Kuimarisha mawasiliano** - Mashairi yenye methali na chuku ni rahisi kukaririwa na kueleweka.
5. **Kuhifadhi tamaduni** - Methali na misemo huonyesha desturi, historia na methali za kitamaduni.

(d) Nadharia na Uchambuzi wa Misemo, Nahau na Chuku Katika Ushairi

Mfano wa shairi refu (long sample shairi):

*"Asubuhi ilipopaa kijijini,
Mkulima alibeba zana zake shambani,
Akamuambia mdogo wake,
'Haba na haba hujaza kibaba,'

Kadiri unavyopanda mbegu kidogo kidogo,
Ndivyo mavuno yanavyojaa.

Nyoka wa porini alikimbia chini ya mti,
Mnyama mdogo alijaribu kukimbia,
Akasema, 'Mbio hazina makazi kwa mjinga,'
Hivyo kila hatua ni lazima kuzingatiwa.

Asubuhi ikaendelea na jua likichomoza,
Kila mwanafunzi aliketi darasani,
Mwalimu akasema: 'Akili ni mali,
Usisahau kutafakari na kujifunza kila siku,
Kwa kuwa maarifa ni mwanga wa maisha.'

Kila kijiji kilichangamka,
Kila nyanja iliburudika,
Kila mtu akakumbuka methali na misemo,
'Kila ndege huruka na mbawa zake,'
Kila mmoja akajua uwezo wake,
Na dunia ikawa shule isiyo na mipaka."*

Uchambuzi wa Shairi Hili

Kipengele	Maelezo
Misemo	"Haba na haba hujaza kibaba", "Kila ndege huruka na mbawa zake"
Nahau	"Akili ni mali"
Chuku	"Mbio hazina makazi kwa mjinga"
Mandhari	Kijiji, shamba, darasa
Wahusika	Mkulima, mwanafunzi, nyoka, mnyama mdogo
Dhamira	Kufundisha uvumilivu, bidii, elimu, tahadhari kwa tabia zisizo za busara
Maadili/Funzo	Uvumilivu, busara, elimu, kuchukua tahadhari

(e) Kutumia Misemo, Nahau na Chuku Katika Mashairi

1. Kujenga funzo la maisha

- ✓ Methali na chuku hufundisha maadili na mafunzo kwa jamii.

2. Kuongeza mvuto wa kishairi

- ✓ Matumizi ya methali na chuku hufanya shairi liwe linalokumbukwa.

3. Kuhifadhi tamaduni

- ✓ Methali na nahau ni sehemu ya urithi wa kitamaduni.

4. Kuimarisha ufasaha wa lugha

- ✓ Kutumia chuku na methali kunaleta maneno yenye nguvu na ladha.

8.3 BUNILIZI - RIWAYA: MUUNDO NA MTINDO

Mwongozo huu ni wa muda kwa mada ya mtaala husika. Kazi hii itaboreshwa na kusasishwa mara tu vitabu vya lazima vya kusomwa (set books) vya Gredi ya 10 vitakapotolewa na Serikali.

8.3.1 Maana ya Muundo na Mtindo katika Riwaya

1. Muundo

- Muundo ni mpangilio wa vipengele na matukio katika riwaya.
- Hutoa mfumo wa matukio, hatua za hadithi, na mwelekeo wa wahusika.
- Muundo huathiri uwekaji wa matukio, kuanzishwa kwa wahusika, na kuibuka kwa dhana kuu.

Vipengele vya Muundo:

1. Utangulizi

- ✓ Kueleza wahusika, mandhari, na hali ya awali.
- ✓ Mfano: Riwaya inaanza kwa kuanzisha familia ya mkuu wa kijiji na hali ya mashamba.

2. Mgongano

- ✓ Tatizo au changamoto ya wahusika.
- ✓ Mfano: Mkulima anakosa mavuno kutokana na ukame.

3. Fikra/Utulivu wa Mgongano

- ✓ Hatua ya juu ya mvutano au tatizo.
- ✓ Mfano: Wakulima wanakutana kuunda mfuko wa maji wa kijiji.

4. Suluhisho

- ✓ Mwisho wa tatizo na mafanikio au mafunzo yaliyopatikana.
- ✓ Mfano: Kijiji kinapata maji na mashamba yanachanua.

2. Mtindo

- **Mtindo ni njia riwaya inavyoandikwa, maneno yanavyotumika, na mbinu za kifasihi.**
- **Huonyesha lugha, maelezo, na namna wahusika wanavyosemwa.**
- **Mtindo huathiri uhusiano wa msomaji na riwaya.**

Vipengele vya Mtindo:

1. Lugha ya Kifasihi

- ✓ Maneno yaliyopangwa kwa mtindo maalumu, methali, misemo au chuku.

2. Mbinu za Kisanaa

- ✓ Tashbihi, sitiari, tashihisi, mfanano, urari.

3. Mdundo na Urari

- ✓ Hufanya maneno kuwa ya kuvutia, rahisi kukariri, na yenye ladha.

4. Ufafanuzi wa Wahusika

- ✓ Njia wahusika wanavyosemwa, hisia zao, na tabia zao.

5. Matumizi ya Hisia na Maelezo

- ✓ Kuonyesha hali, mazingira, na matukio kwa usawa.

3. Kuchanganua Muundo na Mtindo Katika Riwaya

Hatua za uchambuzi:

1. Tambua **vipengele vya muundo**: utangulizi, mgongano, fikra kuu, suluhisho.
2. Angalia **mtindo wa lugha**: methali, misemo, chuku, urari.

3. Chunguza njia riwaya inavyoonesha wahusika: tabia, hoja, majibu.
4. Angalia mandhari: mahali, wakati, hali ya matukio.
5. Tathmini mafunzo au dhima: maadili, funzo la maisha, hekima.

Mfano wa Uchambuzi:

Riwaya Teule: "Mbegu ya Maisha"

Muundo:

- **Utangulizi:** Kijiji cha Kilimo, familia ya Mkulima, hali ya mashamba
- **Mgongano:** Ukosefu wa mvua, mashamba yanakosa mavuno
- **Fikra kuu:** Kijiji kinaunganisha nguvu kutengeneza mfuko wa maji
- **Suluhisho:** Mashamba yanachanua, wakulima wanafanikiwa

Mtindo:

- **Lugha:** Rahisi, yenye methali na misemo
- **Mbinu za Kisanaa:** Tashbihi: "Maji ni damu ya mashamba", Sitiari: "Bidii ni furaha ya maisha"
- **Mdundo:** Mistari mirefu, urari unaosikika
- **Ufafanuzi wa Wahusika:** Mkulima - kiongozi wa kijiji, mdogo wake - mfuasi na mwanafunzi wa hekima
- **Matumizi ya Hisia:** Hali ya ukame huonekana kwa maelezo, msisimko wa kuunda mfuko wa maji

Dhamira / Mafunzo:

- Umuhimu wa mshikamano katika jamii
- Bidii, uvumilivu, na ushirikiano huleta mafanikio
- Kuhifadhi mazingira na maji

4. Umuhimu wa Muundo na Mtindo Katika Riwaya

- **Kuleta mpangilio** - Hufanya riwaya iwe rahisi kuelewa na kufuatilia matukio.
- **Kuwashirikisha msomaji** - Mtindo mzuri huongeza hisia na kuvutia msomaji.
- **Kufundisha maadili** - Methali, misemo, na chuku hutoa funzo la maisha.

- **Kuhifadhi tamaduni** - Mtindo wa lugha na methali hutoa urithi wa kitamaduni.
- **Kuchambua matukio** - Muundo husaidia kuonesha mfuatano wa matukio na msimamo wa wahusika.

9.1 FASIHI SIMULIZI - USHAIRI SIMULIZI: NYIMBO

9.1.1 Maana ya Nyimbo

- **Nyimbo** ni kipera cha **ushairi simulizi** kinachotumika kuwasilisha hisia, mafunzo, au hadithi kwa jamii kupitia **kuimba, kukariri au kusoma kwa mdundo maalumu**.
- Ni sehemu ya **ushairi simulizi**, kwa sababu hutoa **sauti, ritmo, na mdundo** unaosaidia **kuimarisha maudhui**.
- Nyimbo huweza kuwa za **sherehe, kazi, mapenzi, kidini au kijamii**.

Sifa kuu za nyimbo:

1. **Mdundo wa mistari** - Mistari ina urari wa kurudia au kuzalisha sauti nzuri.
2. **Vinanda / Vina** - Mwisho wa mistari mara nyingi una patano la sauti (rhyme).
3. **Lugha ya kisanaa** - Methali, misemo, tashbihi, sitiari, chuku.
4. **Urahisi wa kukariri** - Kwa kawaida zina maneno rahisi, zenye hisia za moja kwa moja.
5. **Inaimbika au kukaririwa** - Hufanya nyimbo ziwe za burudani na hifadhi ya tamaduni.

Aina za Nyimbo

1. Nyimbo za Kijamii:

- Huimbwa katika jamii kuelimisha au kuhimiza mshikamano.
- Mfano: Nyimbo za sherehe za mavuno, sherehe za harusi.

2. Nyimbo za Kidini:

- Huimbwa katika maombi, ibada, au matukio ya kidini.
- Mfano: Nyimbo za Pasaka, Krismasi, au Siku ya Shukrani.

3. Nyimbo za Mapenzi:

- Huimbwa kuelezea hisia za upendo, tamaa au huzuni.
- Mfano: "Moyo wangu unaimba, bila wewe hakuna raha"

4. Nyimbo za Kazi:

- Zinaambatana na kazi za mikono au mashamba, kusaidia kurahisisha kazi.
- Mfano: Nyimbo za kuvuna au kusukuma magofu.

Dhima za Nyimbo katika Jamii

1. Kuelimisha:

- ✓ Huongeza maarifa, mafunzo, na hekima.
- ✓ Mfano: "Subira huvuta heri, hasira huzaa shari"

2. Kukazia Maadili:

- ✓ Huendeleza tabia njema, uaminifu, heshima, mshikamano.

3. Kukumbusha Hali ya Zamani na Tamaduni:

- ✓ Huhifadhi historia, mila na desturi za jamii.

4. Kuburudisha:

- ✓ Hufanya shughuli za kila siku kuwa na furaha na ladha ya kiutamaduni.

5. Kuonya Jamii:

- ✓ Huonyesha maovu kama ufidiaji, ukosefu wa mshikamano, au tabia mbaya.

Mfano wa Nyimbo

Nyimbo ya Ushirikiano wa Jamii

Beti 1

Kijiji chetu ni daraja,
Wote tukishikamana, tuna nguvu,
Shambani tunapanda, tunavuna,
Maji ya umoja huponya kiu.

Beti 2

Mkulima anavua kwa furaha,
Mchungaji anakulima kwa hekima,
Watoto wakiwa wakiimba,
Baba na mama wakiwa wakiwapa funzo.

Beti 3

Subira ni nyundo ya maisha,
Huzidisha matunda ya bidii,
Hasira ni mwiba wa shamba,
Huchoma mimea bila huruma.

Beti 4

Tukiungana, tunatengeneza mfuko wa maji,
Tukisaidiana, tunaangamiza umaskini,
Umoja wetu ni taa ya kijiji,
Kila mtu anatulia na kufurahia.

Beti 5

Nyimbo hii itabaki vizazi,
Kila sherehe itaimba maneno haya,

Kuunga mkono jamii, kupenda kazi,
Hizi ndizo nyimbo za maisha yetu.

Uchambuzi wa Nyimbo

Kipengele	Ufafanuzi
Mistari	5 beti, kila beti 4 mistari
Beti	5 beti
Ujumbe / Dhamira	Umuhimu wa mshikamano, subira, na bidii katika jamii
Mbinu za Kisanaa	Methali: <i>Subira ni nyundo ya maisha</i> , Tashbihi: <i>Umoja ni taa ya kijiji</i> , Sitiari: <i>Kila sherehe itaimba maneno haya</i>
Lugha	Rahisi, inafika haraka kwa wasikilizaji, ina urari na urahisi wa kukariri
Dhima	Kuelimisha, kukazia mshikamano, burudisha, kuhifadhi tamaduni

9.2 USHAIRI - UHURU WA KISHAIRI

9.2.1 Maana ya Uhuru wa Kishairi

- Uhuru wa kishairi ni uwezo wa mshairi kutumia maneno, misemo, na mbinu za kisanaa kwa uhuru bila kufuata mifumo ya mizani na vina ya kimapokeo.
- Huu uhuru unaruhusu mshairi kuonyesha hisia, mawazo, au maoni kwa njia ya ubunifu na bila vikwazo vya kisarufi au kifani.
- Uhuru huu unalenga kuboresha maudhui, dhima, na hisia za shairi, na kufanya mashairi kuwa ya kuvutia na yenye ladha ya kisanaa.

Vipengele vya Uhuru wa Kishairi

1. Inkisari

- **Maana:** Kupunguza maneno au kubana wingi wa maneno bila kupoteza maana.
- **Dhima:** Husaidia shairi kuwa fupi, rahisi kukariri, lakini lenye maana kubwa.
- **Mfano:**
 - ✓ Kawaida: *Mtu anapaswa kuwa mwangalifu kila wakati*
 - ✓ Inkisari: *Mtu apaswe mwangalifu*

2. Mazida

- **Maana:** Kurudia baadhi ya maneno au mistari kwa madhumuni ya kuimarisha hisia au ujumbe.

- **Dhima:** Hufanya mashairi **yaimbike**, kurahisisha kukariri, na kuongeza uzito wa ujumbe.
- **Mfano:**
 - ✓ *Haki, haki, haki huonya dunia,
Haki, haki, haki hutoa amani.*

3. Tabdila

- **Maana:** Kubadilisha mpangilio wa maneno au mistari ili kupata **athari ya kisanaa au kimaudhui**.
- **Dhima:** Huongeza **mvuto wa kisauti na kimaadhui**.
- **Mfano:**
 - ✓ *Asili: Ninaota juu ya nchi yangu*
 - ✓ *Tabdila: Juu ya nchi yangu, ninaota*

4. Kuboronga Sarufi

- **Maana:** Kutumia sarufi kwa uhuru wa kiubunifu, kutovunja utambulisho wa maana lakini kuongeza **ubunifu wa maneno**.
- **Dhima:** Husaidia **kuonyesha mtindo wa kipekee wa mshairi** na kufanya shairi **liwe lenye ladha ya kisanaa**.
- **Mfano:**
 - ✓ *Kawaida: Watoto wanacheza shambani*
 - ✓ *Kuboronga sarufi: Shambani wanacheza watoto kwa raha*

Umuhimu wa Vipengele vya Uhuru wa Kishairi

1. **Kutoa nafasi ya ubunifu wa kipekee**
2. **Kuimarisha hisia na maudhui ya shairi**
3. **Kuruhusu mshairi kuwasilisha ujumbe wa moja kwa moja**
4. **Kufanya mashairi yakiwa rahisi kukariri, yaimbike, na kuvutia**
5. **Kuhimiza mawasiliano ya moja kwa moja kati ya mshairi na wasomaji/wasikilizi**

Mfano wa Shairi Kutumia Inkisari, Mazida, Tabdila na Kuboronga Sarufi

Shairi: Umoja na Amani

Beti 1 (Inkisari na Mazida)

Umoja, umoja, umoja ni nguvu,
Umoja, umoja, umoja ni mwanga,
Tukiungana sote, tutaangamiza giza,
Tukiungana sote, tutaongeza furaha.

Beti 2 (Tabdila)

Moyo wangu, ndani ya nchi yangu,
Yupo na matumaini, yupo na matumaini,
Mapenzi yanapanda kama miti,
Mapenzi yanapanda, yanainua roho.

Beti 3 (Kuboronga Sarufi)

Shule za hekima, zinajenga vijana,
Vijana wakijifunza, taifa linainuka,
Ukosefu wa mshikamano, huzaa huzuni,
Tukiungana, giza hupotea, nuru inashuka.

Beti 4 (Mazida na Inkisari)

Amani, amani, amani ni furaha,
Amani, amani, amani huonya mioyo,
Tukiishi kwa haki, tutaimba nyimbo,
Tukiishi kwa haki, tutafurahia dunia.

Beti 5 (Tabdila na Kuboronga Sarufi)

Ndani ya mioyo yetu, wimbi la matumaini,
Wimbi linalovunja mawimbi ya huzuni,
Kila mmoja akishirikiana, kila mmoja akitenda mema,
Umoja wetu unazaa matunda ya maisha.

Uchambuzi wa Shairi

Kipengele	Ufafanuzi
Mistari	5 beti, kila beti 4 mistari
Beti	5 beti
Mbinu za Kisanaa	Inkisari: kuondoa maneno yasiyo lazima, Mazida: <i>Umoja, umoja, umoja</i> , Tabdila: mfuatano wa maneno kubadilishwa kwa mvuto, Kuboronga sarufi: <i>Shule za hekima, zinajenga vijana</i>
Lugha	Rahisi, inafika moja kwa moja kwa wasomaji/wasikilizi
Ujumbe/Dhamira	Kuhimiza mshikamano, amani, mshikamano wa kijamii na maendeleo
Dhima	Kuelimisha, kuhamasisha mshikamano, kufurahia ushairi wa kijamii

9.3 Bunilizi: Riwaya

9.3.1 Riwaya

Riwaya ni hadithi ndefu inayosimulia maisha, matukio au historia ya wahusika mbalimbali. Riwaya inaweza kuwa ya kufundisha, ya kuburudisha au ya kuchochea hisia.

Madhumuni ya Riwaya:

- Kueleza matukio ya maisha ya wahusika.
- Kufundisha maadili au thamani.
- Kuburudisha wasomaji au wasikilizaji.

A. Muundo wa Riwaya

Muundo wa riwaya ni mpangilio au jinsi hadithi imewekwa ili kueleweka vizuri. Muundo unasaidia msomaji kufuatilia matukio na kuelewa maana ya riwaya.

Vipengele vya Muundo

1. Utangulizi

- ✓ Kueleza wahusika, mahali na wakati wa hadithi.
- ✓ Mfano: "Katika kijiji cha Lamu, aliishi kijana aitwaye Hamisi."

2. Mzozo

- ✓ Tatizo au changamoto inayoleta mvutano katika hadithi.
- ✓ Mfano: Hamisi alikabiliana na ukosefu wa chakula.

3. Kuchipua

- ✓ Kipindi cha msimko wa hadithi, mahali ambapo tatizo linafikia kilele chake.
- ✓ Mfano: Hamisi alikamatwa na majambazi.

4. Ufumbuzi

- ✓ Jibu la tatizo au jinsi matukio yanavyoshughulikiwa.
- ✓ Mfano: Walimu na wananchi walimsaidia Hamisi kupata chakula.

5. Mwisho

- ✓ Hatimaye, hadithi inaishia kwa matokeo ya matukio yote.
- ✓ Mwisho unaweza kuwa wa furaha au huzuni.

B. Mtindo wa Riwaya

Mtindo ni njia au mbinu ya mwandishi kuwasilisha hadithi yake. Mtindo unahusiana na maneno, vitenzi, miundo ya sentensi, maelezo ya hisia na picha za matukio.

Vipengele vya Mtindo

1. Lugha

- ✓ Lugha rahisi au ya kifasihi, methali, methali, methali, methali na methali.
- ✓ Mfano: Mwandishi anaweza kutumia methali kuonyesha hekima: "Asiyesikia la mkuu huvunjika guu."

2. Maelezo

- ✓ Maelezo ya kina kuhusu wahusika, mahali au matukio.
- ✓ Mfano: "Nyumba ya Hamisi ilikuwa ya mbao na shina la mti wa mchangani."

3. Ufafanuzi wa hisia

- ✓ Kueleza hisia za wahusika kwa maneno yanayogusa hisia.

- ✓ Mfano: "Hamisi alilia kwa uchungu baada ya kupoteza kipenzi chake."

4. Matukio kwa mpangilio maalumu (Narrative Technique)

- ✓ Hadithi inaweza kuandikwa kwa mpangilio wa wakati au kuruka nyuma ya wakati (flashback).

5. Mlingano wa maneno

- ✓ Tumia mashairi, methali, tafsiri au picha za maelezo kuongeza mvuto wa hadithi.
- ✓ Mfano: "Macho yake yalikuwa kama nyota zinazoangaza gizani."

C. Ujifunzaji na Uchambuzi

1. Kutambua Vipengele

- Soma riwaya uliyochaguliwa.
- Tambua utangulizi, mzozo, kuchipua, ufumbuzi na mwisho.
- Tambua vipengele vya mtindo: lugha, maelezo, hisia, matukio, mlingano wa maneno.

2. Kuchanganua Vipengele

- Angalia kwa nini mwandishi alitumia mtindo fulani.
- Fikiria athari ya muundo: je, utangulizi unasaidia kuelewa wahusika? Je, mwisho unaonesha ujumbe wa hadithi?

3. Kuchangamkia Uchambuzi

- Jadili matokeo ya uchambuzi kwa wenzako.
- Toa maoni yako: je, mtindo unasaidia kuelewa wahusika au matatizo yao?

D. Mbinu za Kujifunza

1. Kusoma Riwaya Teule

- ✓ Chagua riwaya fupi au ndefu, soma kwa makini.

2. Kujadili na Wenzako

- ✓ Lenga kueleza vipengele vya muundo na mtindo.

3. Kutazama Video au Kusoma Mtandaoni

- ✓ Tafuta riwaya zilizowekwa kwenye video au makala mtandaoni.

4. Kuwasilisha Uchambuzi

- ✓ Andika au sema matokeo ya uchambuzi kwa wenzako ili wapate kuvitathmini.

Mfano wa Uchambuzi wa Riwaya Fupi

Riwaya: "Hamisi na Kipenzi"

- **Muundo:**

- ✓ Utangulizi: Hamisi ni kijana maskini kijijini.
- ✓ Mzozo: Chakula kinapotea, familia inashindwa.
- ✓ Kuchipua: Hamisi anakamatwa na majambazi.
- ✓ Ufumbuzi: Wananchi wanamsaidia.
- ✓ Mwisho: Hamisi anapata furaha na kipenzi chake.

- **Mtindo:**

- ✓ Lugha rahisi, maneno ya kihisia, maelezo ya kina ya mazingira.
- ✓ Matukio yamewekwa kwa mpangilio wa wakati.
- ✓ Methali na mlingano wa maneno unaongeza mvuto wa hadithi.

10.1 Fasihi - Simulizi

Simulizi ni hadithi inayosimuliwa, iwe kwa maneno, maandishi au kwa njia ya uimbaji, yenye lengo la kufundisha, kuburudisha au kuelimisha jamii kuhusu matukio, maadili au historia.

10.1.1 Ushairi Simulizi - Maghani ya Kawaida

1. Maana ya Maghani ya Kawaida

- Maghani ya kawaida ni kipera cha ushairi simulizi kinachotumika kuwasilisha hadithi kwa maneno yenye muziki, tafsiri au methali.
- Huu ni ushairi unaosimulia matukio ya maisha ya kijamii, familia au mtu binafsi, kwa kutumia lafudhi inayopendeza masikio na inayorahisisha kumbukumbu.

2. Aina za Maghani ya Kawaida

Kuna aina tatu kuu za maghani ya kawaida:

a) Majigambo

- **Maana:** Ni methali au maneno yanayotumika kuelimisha au kuonya.
- **Sifa za Majigambo:**
 - ✓ Yanatoa mafunzo ya maadili.
 - ✓ Yanatumika kuonyesha hekima au busara ya wazee.
 - ✓ Yanapendwa kwa maneno mafupi, yenye nguvu.
- **Mfano:** "Asiyesikia la mkuu huvunjika guu."

b) Pembezi

- **Maana:** Ni methali au maneno ya kitamaduni yanayotumika kushukuru, kumpongeza au kumhama mtu.
- **Sifa za Pembezi:**
 - ✓ Hutumika kuonesha heshima au pongezi.
 - ✓ Yanakuwa na maneno mazuri na yenye thawabu.
 - ✓ Hutoa faraja na motisha kwa wanufaika.
- **Mfano:** "Mzee wa kijiji, tunda la hekima yako limeiva."

c) Tondozi

- **Maana:** Ni methali, methali au maneno yanayotumika kushinikiza, kumsihi au kumtaka mtu kufanya jambo.
- **Sifa za Tondozi:**
 - ✓ Huwa na msisitizo au shinikizo la maneno.
 - ✓ Husaidia kuhamasisha mabadiliko au kutatua tatizo.
 - ✓ Mara nyingi hutumika kwa maneno yenye sauti kali au ya hisia.
- **Mfano:** "Usichelewe shule, la sivyo maisha yatakuchukua."

3. Umuhimu wa Majigambo, Pembezi na Tondozi katika Jamii

1. Kuhamasisha maadili mema

- ✓ Maneno haya hufundisha jamii kuhusu heshima, uaminifu, kazi kwa bidii, na upendo.

2. Kukuza mawasiliano ya kijamii

- ✓ Hutumika katika **sherehe, mikutano, harambee na sherehe za kijamii.**

3. Kufundisha kizazi kipya

- ✓ Watoto na vijana hujifunza **maadili na hekima za wazee** kupitia majigambo na pembezi.

4. Kuonyesha heshima na utamaduni

- ✓ Pembezi na tondozi huhimiza heshima kwa wazee, viongozi na jamii kwa ujumla.

4. Vipengele vya Majigambo, Pembezi na Tondozi

- Lugha rahisi na yenye maana
- Methali, methali au methali za kitamaduni
- Ufafanuzi wa matukio au hisia
- Mpangilio wa maneno unaovutia masikio

5. Mbinu za Kujifunza na Kutumia

1. Kusoma na kutafiti

- ✓ Kusoma matini ya maghani ya kawaida na **kutambua vipengele vyote.**

2. Kuchanganua vipengele vya matini

- ✓ Angalia ni majigambo gani, pembezi au tondozi yaliyotumika.

3. Kuandaa ripoti

- ✓ Andika matokeo ya uchambuzi wako na uwasilishe kwa wenzako.

4. Kujadili umuhimu wa maghani katika jamii

- ✓ Fikiria jinsi zinavyofundisha, kuhamasisha au kuburudisha.

5. Kufurahia matumizi ya maghani

- ✓ Zitambue katika mikutano, sherehe, au mafunzo ya kijamii.

6. Mfano wa Uchambuzi wa Maghani ya Kawaida

Maghani Fupi:

"Jicho lisiloona, moyo haukumbuki; asiyesikia la mkuu, huvunjika guu."

- **Majigambo:** "Asiyesikia la mkuu, huvunjika guu."
 - ✓ **Sifa:** Hekima, mafunzo ya maadili, methali rahisi.
- **Pembezi:** "Jicho lisiloona, moyo haukumbuki."
 - ✓ **Sifa:** Kumpongeza aliye makini au kuelekeza busara.
- **Tondozi:** "Usichelewe shule, la sivyo maisha yatakuchukua."
 - ✓ **Sifa:** Kuhamasisha, shinikizo la maneno, kushughulikia tatizo

10.2 Ushairi - Uhuru wa Kishairi

Uhuru wa kishairi unamaanisha **uwezo wa mshairi kuandika shairi kwa njia yake binafsi**, bila kufuata kanuni ngumu za kifasihi, bali kwa mtindo wa kipekee, wa ubunifu na unaovutia.

10.2.1 Vipengele vya Uhuru wa Kishairi

Vipengele vinavyosaidia kuonyesha uhuru wa kishairi ni:

1. **Matumizi ya Lahaja**
2. **Utohozi**
3. **Lugha ya Kale**

A. Matumizi ya Lahaja

1. Maana ya Lahaja

- Lahaja ni **lugha ndogo ya kikabila, kikundi, au eneo** inayotofautiana kidogo na lugha kuu.
- Katika ushairi, lahaja husaidia **kuonyesha asili ya mshairi, tamaduni, au eneo alilotoka.**

2. Kutambua Matumizi ya Lahaja

- Mashairi yanaweza kutumia **maneno ya kienyeji.**
- Mfano: "Mungu akubariki ndugu zangu wa Kaunti ya Kisii."

3. Umuhimu wa Lahaja

- Huongeza mahaliano na msomaji wa eneo fulani.
- Hutoa asili na utambulisho wa kiasili.
- Huongeza mvuto wa shairi na lugha yake.

B. Utohozi

1. Maana ya Utohozi

- Utohozi ni kurekebisha au kubadilisha maneno ili kuyafanya yawe na mvuto wa kipekee katika shairi.
- Ni njia ya kuandika maneno kwa ubunifu ili kuonesha hisia, uzuri wa lugha au mandhari.

2. Kutambua Matumizi ya Utohozi

- Maneno yanabadilishwa kidogo kwa lafudhi ya shairi, ili kuunda tahajia, methali, au mlingano mzuri.
- Mfano: "Moyo wangu umelilika kama maua ya mchana."

3. Umuhimu wa Utohozi

- Husaidia kuchochea hisia za msomaji.
- Huongeza sanaa na uzuri wa shairi.
- Hufanya maneno yaonekane ya kipekee na kuvutia.

C. Lugha ya Kale

1. Maana ya Lugha ya Kale

- Lugha ya kale ni maneno, misemo au methali ya zamani inayotumika katika shairi.
- Hutumika kuonyesha utamaduni, hekima, na historia ya jamii.

2. Kutambua Matumizi ya Lugha ya Kale

- Kutumika kwa maneno yasiyo ya kawaida katika lugha ya kisasa.
- Methali za wazee au methali za kihistoria.
- Mfano: "Asiyefunzwa na babu, huzamishwa na zama."

3. Umuhimu wa Lugha ya Kale

- Huongeza **uzito wa kifasihi**.
- Hufundisha msomaji **kutambua hekima ya zamani**.
- Hutoa **uhusiano wa kihistoria na tamaduni**.

D. Uchambuzi wa Mashairi kwa Kutumia Vipengele Hivi

1. Kuchambua Lahaja

- ✓ Tambua maneno yanayotokana na kikundi au eneo fulani.

2. Kuchambua Utohozi

- ✓ Angalia maneno yaliyoandikwa kwa ubunifu.

3. Kuchambua Lugha ya Kale

- ✓ Tambua methali, methali au misemo ya kale iliyotumika.

Mfano wa Uchambuzi:

Shairi:

*"Babu akisema, moyo usilale usingizi wa kipumbavu,
Na mwana akasikiliza maneno ya kale."*

- **Lahaja:** "mwana" - maneno ya kawaida ya kikabila.
- **Utohozi:** "moyo usilale usingizi wa kipumbavu" - maneno yaliyochaguliwa kwa mvuto wa shairi.
- **Lugha ya Kale:** "maneno ya kale" - methali za wazee, hekima ya zamani.

E. Mbinu za Kujifunza na Kufurahia Vipengele Hivi

1. Kusoma mashairi teule

- ✓ Angalia ni vipengele gani vya lahaja, utohozi, na lugha ya kale vilivyotumika.

2. Kutafiti mtandaoni au kwenye matini andishi

- ✓ Tafuta shairi lenye vipengele hivi na andika matokeo ya uchambuzi.

3. Kujadili umuhimu

- ✓ Jadili na wenzako kwa nini vipengele hivi vinahusiana na uzuri na mvuto wa shairi.

4. Kuchambua mashairi

- ✓ Andika uchambuzi wako kwa kuonyesha lahaja, utohozi, na lugha ya kale.

5. Kufurahia matumizi ya vipengele

- ✓ Tambua jinsi vipengele hivi vinavyoongeza uzuri, maana na hisia katika shairi.

10.3 Bunilizi – Utunzi wa Mashairi na Bunilizi

Utunzi wa mashairi na bunilizi unahusiana na mchakato wa kuunda au kutunga kazi za fasihi. Hii inahusisha vipengele vya fasihi na hatua za utunzi ili kupata matokeo mazuri.

10.3.1 Vipengele vya Utunzi wa Mashairi na Bunilizi

Vipengele ni sehemu za msingi zinazounda shairi au bunilizi:

1. Maudhui

- ✓ Ndiyo wazo kuu au ujumbe unaapaswa kuwasilishwa.
- ✓ Mfano: upendo, urafiki, heshima, amani.

2. Hisia

- ✓ Hisia zinazoonekana katika mashairi au bunilizi.
- ✓ Mfano: furaha, huzuni, shauku, woga.

3. Lugha

- ✓ Maneno, methali, methali au tafsiri zinazotumika.
- ✓ Lugha inaweza kuwa ya kisasa, ya kale, au yenye lahaja.

4. Mlinganyo na Fimbo

- ✓ Idadi ya mistari, beti, vichwa vya maneno.
- ✓ Utumiaji wa vilele, kurudia maneno, au ulinganifu.

5. Mtindo

- ✓ Njia ya kuwasilisha wazo: methali, utani, mlinganyo wa maneno.

Hatua za Utunzi wa Mashairi na Bunilizi

1. Kuchagua Mada / Maudhui

- ✓ Amua jambo unalotaka kuzungumzia.
- ✓ Mfano: urafiki, familia, hekima ya wazee.

2. Kukusanya Mawazo

- ✓ Fikiria maneno, methali au picha zinazosaidia kuwasilisha wazo lako.

3. Kupanga Mpangilio

- ✓ Amua jinsi mashairi au bunilizi itakavyopangwa: mistari, beti, au aya.

4. Kuchagua Lugha na Mtindo

- ✓ Amua lahaja, methali, lugha ya kale, utohozi au maneno ya hisia.

5. Kuandika Kwanza

- ✓ Andika shairi au bunilizi la awali.

6. Kurekebisha na Kupambanua

- ✓ Angalia mistari, mlinganyo, hisia na methali.
- ✓ Fanya marekebisho ya maneno au beti ili ziwe na mvuto zaidi.

7. Kukamilisha na Kuwasilisha

- ✓ Andika toleo la mwisho.
- ✓ Wasilisha kwa wenzako ili wapate kutoa maoni na kuhusiana.

Kujifunza na Kufanya Utunzi

1. Kutambua vipengele na hatua za utunzi

- ✓ Soma mashairi au bunilizi uliyochaguliwa.
- ✓ Tambua maudhui, hisia, lugha, mtindo na mlinganyo.

2. Kufanya utafiti

- ✓ Tafiti matini au mtandaoni ili kuona **vipengele na hatua za utunzi** katika kazi tofauti.

3. Kuandaa na Kuwasilisha

- ✓ Andika matokeo ya utafiti wako na uwasilishe kwa wenzako.
- ✓ Jadili umuhimu wa vipengele na hatua hizi katika fasihi.

4. Kuandika Kazi Yako

- ✓ Tunga **shairi** au **bunilizi fupi** kwa kuzingatia vipengele na hatua za utunzi.

5. Kupokea Maoni

- ✓ Soma shairi au bunilizi uliotunga kwa wenzako.
- ✓ Wapatie wenzako nafasi ya kutoa **maoni**, **ushauri** au **pongezi**.

Mfano wa Bunilizi Fupi

Bunilizi juu ya Urafiki:

*Rafiki ni hazina,
Kwenye furaha na huzuni,
Hushirikisha moyo,
Kila wakati anapatikana.*

Uchambuzi:

- **Maudhui:** Urufiki
- **Hisia:** Upendo, furaha, faraja
- **Lugha:** Rahisi, maneno ya kawaida
- **Mtindo:** Mlinganyo wa maneno, methali rahisi
- **Mlinganyo:** Mistari 4, kila mstari na maana ya kipekee

Mwongozo huu umetayarishwa kwa matumizi ya muda kama rejea ya mada hii. Yaliyomo yatasahihishwa na kusasishwa baada ya vitabu rasmi vya lazima vya Gredi ya 10 kuidhinishwa na Serikali.